

По закону праотаца, 1940.

Садржај

1. Сапутници
2. Праотац великог закона
3. Два бивола
4. Касумова немоћ
5. Двобој
6. Последња игра
7. Ефенди Абдурахимов крај
8. Последњи Селимовић
9. Крв Алдемара
10. Хана
11. Исповест осветника Таира
12. Заклетва
13. Демиров отац
14. Пушка
15. Необичан аманет
16. У заседи
17. По истини која господари животом

821.163.

41-32

МИЛАН П. ШАРАНОВИЋ

ПО ЗАКОНУ ПРАОТАЦА

1940.

ПО ЗАКОНУ ПРАОТАЦА

886-32

НАША КЊИГА

УРЕДНИШТВО И АДМИНИСТРАЦИЈА
БЕОГРАД, КНЕЗ МИХАИЛОВА УЛИЦА 12

Уредник: Ж. МИЛИЋЕВИЋ

МИЛАН П. ШАРАНОВИЋ

ПО ЗАКОНУ ПРАОТАЦА

ОСМО КОЛО

*Књига седамдесета од почешка излажења; —
десета, децембар, 1940*

Штампала

Штампарија Драг. Грегорића

ГЕЦА КОН А. Д.
БЕОГРАД

Сапутници

Божји дан се тихо гасио на равницама поплављеног Косова Поља. Негде иза далеких врхова Шар-Планине задрхтао последњи сунчев зрак и настао мир. Још мало па ће на излоканим путевима кроз ситногорицу пасти непрозирани мрак и неће се чути ниједна реч, ни арнаутска ни српска, занемеће све, утонути у тишину, погинути, и биће мртва ноћ. Облаци густи и тешки ниско се свели, вуку се поврх саме земље, тако да чуперцима својим додирују врхове дрвета, заћутале хумове, стубове телефонских жица и турска гробља по бреговима око-ло. Бријди земља, јече усковитлани потоци, мутни, силовито надошли од скораšњих киша, што однесоше плотове око винограда, долапе са речних обала, мостове, водене бране, млинове, и све што није имало моћи да одоли лудој стихији понекад јогунасте природе.

До урошевачке железничке станице било је још три добра сата хода, кад учитељица Бранислава Недић наиђе на коњаника, плећата млада Арнаутина, са пушком о рамену и редеником око паса. Кроз тмину једва разговетног сутона, примети га тек кад му приђе толико близу да га је од ње одвајало с муком десетак корака раздаљине. И тада стаде, нагло, као да је неко руком ухвати за грло. Задр-

M. ф 1351

хташе јој колена и телом проструја нека језа сту-
денија од леда и тамнија од мрака. Хтеде да скре-
не с пута, да умакне у честар и склони се од
неслуђене опасности која јој је предстојала. Али би
касно. Арнаутин је примети и заустави коња. Бле-
снуше његове очи испод мрких већа, живо и оштро
као вучје, и на избријаним, сунцем опаљеним обра-
зима, заигра чудан осмех, загонетан и снажан.

— Ти си даскалица из Јабланова Дола? — у-
пита коњаник умирујући неспокојна коња под собом
и као да намераваше да пропусти учитељицу поред
себе.

— Јесам! — одговори Бранислава Недић, труде-
ћи се да гласом не ода дрхтање тела које је би-
ло обузело.

— Каква те невоља нагна на пут по овом ки-
јамету? — питаše даље коњаник са већ ишчезлим
осмехом на лицу... Учитељица Бранислава Недић
одговори како је кренула на пут за Скопље да ме-
ђу својим родитељима проведе ускршиће празнике.
Пожали се како у селу није могла наћи никаква
кола која би је одвезла до Урошевца и додаде ка-
ко, да је знала колико ће пропатити на зломе пу-
ту, не би ни пошла — па макар се и не видела са
својима.

— Аферим, девојко, јунак си, и алал ти вера
kad си таква! — чисто ускликну Арнаутин и, на-
глијим покретом тела, некако делијски хитро, сјаха
с коња и скочи на земљу. А затим се приближи
девојци:

— Ја сам претседник Обрињске општине, Ај-
дин Рашидовић по имену, и путујем до Грачанице.
Бићу мусафир код једног свог пријатеља, Србина,
кога волим као рођеног брата, још из војске...

Бранислава Недић осети како јој се мало по-
врати дах пред коњаниковим уводним речима и,
без устезања, поверљиво и одлучно, прихвати Ар-
наутинову за поздрав пружену руку и рече своје
име и презиме. Њему, очевидно, би мила та њена
слобода па се поклони дубоким сагибом главе и
десну шаку спусти на груди, у знак осећања по-
штовања према њој. Потом је понуди да узјаше
његовог коња, а кад она то одби, навали да до-
казује како не треба да се стиди од те његове по-
нуде, јер је чини из срца и поштено, зато што ви-
ди да је храбра жена и уморна од хода кроз бес-
крајну ситногорицу од које се, по оваквоме дану,
и људи склањају, да их не поједе шума и помрчи-
на... Дуго је претседник Ајдин молио учитељицу
Браниславу да га послуша и узјаше коња, јер би
тако обое стигли брже у Урошевац, али она не
хтеде. Браница се како није уморна и да се боји на-
зеба, ако би јахала. Видећи да му доброчинство о-
стаде неприхваћено, Ајдин Рашидовић се као ма-
ло сневесели.

— Е, вала, кад нећеш ти, не јашем ни ја, па
нека и коњу буде лакше! — рече и насмеја се. Бра-
нислава Недић и даље оправдаваше свој поступ-
ак и додаде како јој је криво што је сјахао због
ње. Но Ајдин Рашидовић остале при речи. Замоли
учитељицу да свој ручни кофер метне на коња и
кад она пристаде на то, он га једним кајишем свеза
и причврсти уз седло.

Продужише пут... За њихове ноге лепило се
укачкано блато и отежавало им ход, све јаче уко-
лико су се приближавали равници. Али пут је, иако
тежак, ипак био сношљив. За Браниславу сношљив

због стрепње од ноћи на пустим, дивљим бреговима, са непознатим човеком који би, окружен безгласном самоћом, био у стању да потпуно сломи сваки покушај њене воље за одбрану. Сношљив зато, што је сваки корак даље повећавао наду да ће се наћи на какав насељен крај, где би се могао дозвати у помоћ човек, ако би јој случајно затрела људска помоћ... А овде?... Зар овде претседник Ајдин Рашидовић није господар њенога живота; зар њена судбина не лежи у његовим рукама потпуно и апсолутно као уловљена птица у канџама орла крсташа на висинама?...

Јест!... Никад се у свом веку учитељица Бранислава Недић није нашла у оваквом положају према свемоћи човека над женом. Никад се није уплашила овако. Ноћ... Тамна горска ноћ под облацима и мраком. Беспутно дивље пространство без људи и паса. Пустош... А у тој пустоши она, тек дозрела девојка, са облим раменима, црним очима, једром снагом и лепотом о којој песници пишу пе-сме. И зар то не осећа Арнаутин Ајдин Рашидовић корачајући уз њу, једва можда корак удаљен од њеног устрепталог струка? Зар у њему не живи она праисконска људска жеља да се приближи лепом и освоји оно пред чим ниједно људско срце не може да буде спокојно? Не!... Он све то не осећа, он је миран и тих. Тешким корацима корача поред ње и ћuti. Са пушком о рамену, озбиљношћу на лицу и у погледу, води коња за собом... И чудан је тај његов мир, загонетан, дубок и необјашњив, нејаснији од бескрајне ноћи на поплављеном Косову Пољу, пошто лежи доле испод брегова. Можда то и није мир, већ неко невидљиво ковитлање

скривених унутрашњих сила, борба са самим собом, рвање поноса и жеља... И шта ће да победи у тој притајеној борби, покривеној тајном тихога ћутања на његовом челу и лицу? Понос или жеље?... То би хтела да сазна учитељица Бранислава Недић. Та је тајна мучи ове глуве и једва прозирне ноћи, што је тешко пала на сваку стопу земље и тамом обавила донекле уморне видике...

Отегао се пут, као зла година дуг, све тежи, све мокрији уколико је ноћ залазила у позније сате... Било је протекло читава два часа хода кад се са врха једнога брежуљка указа Урошевац у долини. Блеснуше сјајне електричне лампе мило као добре наде и учитељици Бранислави Недић заиграју срце од радости пред појавом осветљених и великих варошких кућа. Још неколико стотина метара само, па ће се завршити ова студена ноћ, престаће душа да страхује. Још неколико стотина метара само и...

— Девојко, јеси ли уморна? — прекиде Браниславине мисли глас претседника Ајдина, први пут откако су пошли заједно.

— Не — одговори она, с муком извлачећи ноге из блата и, скривено, скрену мало устрану ка десној ивици пута.

— Добро смо... још мало па ћemo бити јунаци! — осмехну се претседник и сам одобровољен блиским доласком у град. И тада поче да прича учитељици како ноћу на путу не треба никад разговарати. Признаде да је на досадашњем делу пута осећао зебљу од неких својих непријатеља који га, већ неколико година, вребају, са жељом да га смакну. Тиме је објаснио своје ћутање, а потом извадио дуванску кутију и, по мраку, савио цига-

рету и запалио... Говорио је о горштацима свога краја, о њиховој плаховитој нарави, често страшној кад је у питању мржња према некоме. Излагао своја прегнућа на поправљању прилика и сузбијању крвне освете, која је много пута подизала читава села на нож и пушку и доводила их до крвавих сукоба, што су понекад трајали по сто и више година, прелазећи с колена на колено једне лозе, као зло наслеђе које није смело да се изгуби и престане, док се потпуно не извојује освета над противничком страном...

Говорио је Ајдин Рашидовић некако брижно и његове речи звониле су једним помало тужним призвуком, што је имало да значи како је његов рад против зла међу горштацима родио слабим плодом, јер је баш тим таквим радом навукао мржњу на себе и постао издјица столетних закона арнаутског соја, тако, да ни корака из куће не сме учинити без пушке у руци и готовости да се брани ако случајно буде нападнут, негде из скровног прикрајка, по мраку, кад тама крије свачије покрете и дела.

Учитељица Бранислава Недић била је утонула у дубоку замишљеност слушајући речи свога поштеног сапутника, који је пред њом откривао немир своје душе и поверао јој тамне исповести, искрено као друг другу, пријатељ пријатељу, човек човеку. У њеном срцу пред том причом беше умро и последњи дрхтај преконоћног страху и нека савршена слобода обузела је цело њено биће. У претседнику Ајдину Рашидовићу она више није гледала опасност по себе и своју слободу, већ заштитника. Великог заштитника и пријатеља, не само

ње, него свега доброг, племенитог и лепог у људском животу. И било јој је мило што је до таквог сазнања дошла, некако чудно и неочекивано, за кратко време, скоро случајно...

Брдски пут завршаваше се... У долини се јасно указиваху мокри кровови успаваних кућа, обасјани блиставом белином електричне светлости. А даље над непрегледном тамном пучином поплављеног Косова Поља, ћутали тешки облаци, сведени ниско над земљом, као да желе да се спусте и одморе од дугог ноћног бдења.

Претседник Ајдин Рашидовић беше завршио причу о горштацима кад се назреши прве куће успаване вароши. Бранислави Недић чисто лакну кад под ногама осети чврстину камене калдрме. Снажни утисици у страху проведеног ноћног пута почеше да се стишавају полако, пред појавом обасјаних улица и мирних људских домаова са затвореним прозорима.

На железничкој станици претседник Ајдин скиде кофер са седла и, пружајући га Бранислави, мало застаде па погледа озбиљно у њене очи.

— Био ти срећан пут, даскалице, и здраво се вратила у Јабланов До! Али, — тако ти младости, не иди више никад сама по оваквој ноћи. Наше су горе опасне и по дану, за чељаде као што си ти, а ноћ је луда и не зна се шта би могла да учини...

Изговоривши ове речи, Ајдин Рашидовић се поздрави и поклони, а затим, наглим покретом тела, узјаха коња, па настави пут ка Грачаница. Брзо се изгуби између притајених кућа и утону у поморчину ноћи, сличан каквом витетзу из давних, заборављених времена...

Праотац великог закона

О томе се и данас прича по арнаутским селима. У летње ноћи кад старици поседају на траву испред каквога хана и кроз разговор о давним временима одлутају у младе дане свога живота, сете се историје о њој, Халими, најлепшој жени коју је икад зажелело мушко срце на овом свету. Легенда о њој вели да је имала лепоту какву немају ни мајске зоре, ни пролеће на цветним пољима, ни сунце на небу. Кад би градом прошетала увече или преко дана, од чуда би се заустављали и људи који некуд хитaju, само да се науђивају гледајући је. И гинули би после за њом од туге, чезнули и лудовали, па се опијали од јада, да је забораве, да ишчезне из њихових мисли, из жеља и снова који су им узимали спокој и ведрину. Али узалудан је био сваки покушај удаљити се од ње. Онај ко је макар једном видео њене очи, постајао је роб занавек. Моћ њене лепоте била је јача од свега.

Таква је била Халима...

И никад се нико не усуди да јој се приближи, јер је била удата. Само он, Саид Ибрахим, момак од двадесет и две године, нађе смелост у своме срцу да то учини. Зашто се усуди тај млади човек да се замери сабљи господара Кана Целадина, Ха-

лиминог мужа? Он је судио грешницима у граду и његова реч била је закон за моћне и за немоћне подједнако. Слушало га је седам племена и девет градова плаћало му данак, сваке године по четири пута. Никад га ничије очи не погледаше попреко, колико је био сilan. А Саид Ибрахим усуди се да му зада најболнију рану. Једнога дана приђе његовој жени.

Халима је шетала градом, а за њом корачао Саид. Блед у лицу и замишљен, шапутао је молитву свога лудог срца:

— Халима, тако ти воде без које не би било облака на небу, окрени се да ти видим очи! — молио је младић, али жена Кана Целадина није хтела да се окрене, иако је пред клетвом у воду било грех не испунити жељу онога ко ту реч спомене. Вода је била светиња тих племена у доба кад је живела Халима.

— Окрени се, Халима, тако ти сунца без кога не би било дана на земљи, жита у пољима, и сјаја у свету! — преклињао је Саид још тежом клетвом, јер је сунце било светиња већа од воде и пред клетвом у ту светињу ретко чије срце да је могло бити затворено пред оним што моли. Но Халима, жена господара седам племена, ни пред клетвом у сунце није хтела да погледа момка који је тражио погибију за себе. Журним ходом хитала је напред да умакне грешним корацима једног човека који се усудио да пође за њом.

— Халима, тако ти Алаха који је створио земљу од магле, и над земљом небо са звездама, и сунце, и свет из земљи, и мора... окрени се да те видим! — изрекао је Саид најстрашнију клетву

коју су могла рећи уста смртног човека у то време. И клетва у Алахово име зауставила је Халиму. Она се окренула па погледала у Саида. Колена су јој задрхтала од страха и бледа румен облила њене пуне образе:

— Грешниче... реци шта желиш од мене? — скрстила је руке преко груди и стала да чека Саидов одговор.

— Да те пољубим хоћу: једном у леви и једном у десни образ! — казао је Саид и плаха крв јурнула му је у лице.

— Заклео си ме клемтом преко које не смем прећи, и ходи! — чуле су се Халимине речи.

И Саид Ибрахим пољубио је тада најлепшу жену на свету.

А Халима се вратила у господарев дом. Била је уморна од шетње и несрећна.

После неколико сати из града је дошао њен муж и застao је како плаче.

— Шта ти је? — упитао је своју жену, отпасујући сабљу са себе. Знао је добро шта се било догодило, рекли су му у граду, али се пред Халимом понашао као да није знао ништа о свему што је било тога дана.

— Какав те јад мори те лијеш сузе? — питао је и даље, држећи отпасану сабљу у десној руци и наизглед био спокојан и више него обично осмехнут.

— Сањала сам један ружан сан! — слагала је жена и усталала да прихвати господареву сабљу. Али Кан Целадин јој је није дао из руке.

— Похитай те обуци свечану хаљину, да идемо у град... Држим беседу народу и хоћу да чујеш

како говорим — наредио је Кан Целадин ово и кад је Халима била опремљена отишли су заједно из дома.

Пред пекарницом у којој се пекао хлеб за све душе из града стојале су хиљаде људи и жена кад је наишао моћни Кан Целадин са Халимом. Зауставио се испред камених врата велике пећи и упитао пекара да ли је пећ била загрејана довољно за циљ који је имао да се оствари.

— Никад није била загрејана као данас! — одговорио је пекар, а руке су му се руменеле од то-плоте. Тада је Кан Целадин наредио да се врата пекарнице отворе и, кад је то учињено, погледао је у два стражара с мачевима о бедрима па пружио руку ка жени до себе.

— У огањ с њом! — викнуо је, и стражари шчепаше Халиму па је баџише у пламено усијање распаљене камене пећи. Пекар је после затворио тешка врата.

Хиљаде људи занемеше пред овим призором. Жене почеше да плачу. Бол језив таче сва жива срца. И настаде тишина...

А Кан Целадин тада подиже руку у вис, и сви погледаше у њега.

— Због овог дана моје је срце зажелело освету огњем над њом, јер од данас она је изгубљена за мене!... Није остала до kraја моја и хоћу да је више не буде ни за кога... Велико сам зло учинио, али, на то ме нагнао један моћни закон... Гледали сте је жедним срцима, пили је очима крајом са свих страна, и освајали је мислима за себе... Јер је била лепа, па сте хтели да буде ваша, а ја је нисам дао... Ја сам хтео да се она пре-

твори у прах и, ево: видећете пепео од ње, а Халиме више нема...

Кан Целадин спусти руку и нареди пекару да се отворе врата. Кад овај изврши његову заповест, људима порасте коса на глави и... један бескрајно радостан усклик оте се из хиљаду груди. Кроз врата огњене пећи изађе Халима и скочи на земљу. Њен поглед, сањив као да се пробудила после спавања, плашљиво обухвати широко људско море и најзад паде на Кана Целадина...

— Зашто си довео ове људе? — чуше се Халимине речи, али Кан Целадин није могао да говори. Био је нем пред чудесном тајном за коју се ни данас не зна објашњење. И, после дугог ћутања, погледао је у Халиму. На њеним образима видео је две црне опекотине и друго ништа. Огань бејаше изгорео само места где су је била дотакла туђа уста.

— Велика је Алахова моћ! — прошапута Кан Целадин и погледа на најближе људе до себе.

— Велика је Алахова моћ! — кликну хиљаду грла и град забруја од снаге дубоких речи. Залуља се свет као вал. Све се покрену ка Халими да је види...

Тада Кан Целадин подиже опет руку и дуго гледаше у задивљени народ. А затим позва најближег трговца, који је продавао свилу за хаљине жена и девојака, и рече му да донесе један комад из радње што је била близу ту. Реч му одмах би испуњена. Људи подигоше главе да виде шта ће да учини сад.

А господар седам племена приђе Халими, и

преко њена лица спусти тамни вео, па пошто јој главу сакри од света, погледа у народ.

— Од данас град неће гледати њено лице!. Неће за њом лутати туђе жеље, јер нико неће знати каква је... Само ја... Хоћу само ја да је гледам, да будем само ја... То жели велики закон у мени и по њему мора да буде... Моје ја биће господар и жена има да га слуша... По сили мога закона... А тако да учини и седам племена која слушају моју реч... Од сутра, женама и девојкама изнад четрнаест година, да скријете лице!... И кроз сва времена да тако буде!...

— Тако да буде! — чуше се гласови много људа.

Потом се свет разиђе са трга, јер је било вече и време да се запале лампе по домовима...

Тако је то било.

Од тога далеког дана прошло је много времена... Закон Кана Целадина, господара седам племена, прихвати много људи на земљи. И покрише жеће да их не гледају туђе очи. Тако причају Арнанти о томе... а они тако и живе. По жељи праоца њихова великог закона раде и данас. Око куће дижу високе ограде да им нико не види жене. Жене су им скривене од света. Ни сунце их не гледа, ни људи. Кад неко прекрши овај закон, пада крв. Пушка из tame суди му. Секира и нож. И од колена до колена тако...

Два бивола

За два бивола Селима Орлата даде је бабо чак у десето село, у Тимор. Биора се не усprotи-ви родитељској вољи, него мирно оде тамо. Првог дана дочекаше је злим очима. Две старе Селимове жене нађоше да су њене очи сувише топле и да господар неће бити миран пред њима. Па и коса, и лице, и груди, и струк — све Биорино ханумама замути радост и утуче их.

Првих дана Селим не уочи да старе жене мрзе Биору. Она му није причала како је зло гледају и колико су им отровне речи кад говоре о њој. Селим је господар, човек — срамота би било рећи му нешто тако, срамота, велика срамота од Биоре. И Биора је ћутала као јагње. Нека причају старе. Селим ће увидети зашто су такве према њој. Добар је он и паметан: педесет година има и живот му је јасан као дан.

Тако је мислила Биора...

Једне вечери Селим нареди те му оседлаше коња. Пошто га узјаха, рече слугама да буду паметни док се он врати из Приштине. А после се отисну низ поље, и брзо га скрише таласи ветром заљуљаних жита. Не врати се за недељу дана. И, баш кад се жене забринуше за њега, бану он једне вечери. На капији га дочекаше две старе

жене, а Биора стојаше иза њих. Кротка у ходу и стидљива, беше невесела. Примети Селим да нешто мучи најмлађу жену, али је не запита шта јој је.

У одаји за госте приђоше му понизно две старе.

— Селиме, зазор је... а морам да говорим пред тобом! — рече једна од њих, и клекну на колена као да моли за милост.

— Причај ми! — погледа је он и дохвати бројанице са сецаде.

— Прича је немила, јуначе, недрага... за срце ће те ујести! — брижно изговори стара ове речи, гласом који тихо подрхтаваше.

— Говори! — узбији се Селим нагло и брада као да му порасте.

— Ханума Биора заборави пророков закон и превари те... Превари и занесе се, те паде у руке туђега човека!...

— Ханума Биора! — викну Селим и удари се руком по колену. Бројанице се просуше по поду испред његових ногу.

— Баш она, добри господару! — уздахну друга стара, и невесело скрсти руке преко груди, па поче да прича:

— Три ноћи, у поноћ, кад и птице спавају, излазила је кроз капицук у башту и тамо је чекао неко... Виделе смо га обе према месечеву сјају... Висок је био, Селиме, и снажан: Биора му ни до рамена не достизаше... И грлили су се у тами, миловали, шапутали... Срам је говорити о свему што је било...

— Лажете! — плану Селим бесно и скочи са земље па дохвати бич са зида. Но старе жене, хитре као мачке ухваћене у краји, побегоше из одаје и бич узалуд звизну по ваздуху...

— Роспије угашене! — пљуну Селим за њима, а после се спусти на сецаду па се замисли.

Затим узе бич и оде у Биорину одају.

Та је ноћ била зла за Биору, проклета. Јер кад освану зора ни вода не мога да опере крваве трагове на њеном лицу и рукама. Ударци су били снажни, помамни. Али Биора је ћутала. Сажалиће се на њу старе жене. Видеће да греше према њој, па ће престати да говоре Селиму зле речи. И он ће после бити питом и добар. Заволеће је и неће проклињати час кад два најбоља бивола даде за неверу, како данас често говори. Неће на прозору држати бич којим тера коња кад путује у град. Разведриће се Селимово чело, омекшаће његово срце, кад се старе смире.

Тако је мислила Биора. Но Селим се није мењао...

Био је већ седми месец откако је отишla испод родитељског крова, и ниједан дан не би јој сладак и без чемера. Али она је ћутала. Био јој је јасан закон по коме жена не сме да се буни. Тај закон рекао је људима да суде, а женама да слушају и трпе. Људи носе оружје, јашу коње, заповедају, раде у пољу, нескривени од божјих дана — а жена је грешна ако је неко види отворену. Зна Биора то. Кад је навршила тринесто лето живота, бабо нареди те јој купише зâр, да скрије лице од људи. И отада, од тог далеког јутра, кад први пут покри очи крајичком неке црне свиле, Биора никад не

прекорачи праг без вела спуштеног низ лице. Кроз тај вео, немио и ружан, она је гледала на све испред себе. И отада, откад јој наредише да га носи, учинило јој се да је на овоме свету све тамно, и да никде нема светlosti.

И јест, одиста, светlosti за Биору никде није било. Ни у бабовој кући, са оронулим кровом и малим решеткастим прозорима, кроз које би ноћу, с пролећа, кад гора замерише мирисом младога лишћа, улетали лептири и друга крилата створења, па крастарили по одајама све док их не би сунце измамило напоље — светlosti за Биору није било. Не, никад... Сећа се добро како је бабо био увек зао према њој. Оне ноћи, кад дође Селим и понуди му два бивола за Биору, паде кров у кући. Биориној мајци Арифи не свиде се Селим, па, пошто он оде из гостинске одаје, клекну пред бабом и поче да га моли да не даје кћер за два бивола. Бабо је одгурну од себе као стари врећу. Но Арифа продужи да и даље моли. Бабо тад окрену чибук и удари Арифу по челу. Низ смежурено лице добре мајке потече крв.

— Нека ти је проклет траг, крвниче! — јекну болно Арнаутка и занесе се, не због ране на челу, него због ране на срцу, која је била тежа и крвавија.

Бабо се не умилостиви ни тада, већ скочи на Арифу и поче да је гази ногама, плаховито и дивље, као да му никад није била драга и потребна.

— Где стао земља пропадала под тобом, и на гробу ти завијали полуудели пси, душманине и неба и земље! — клела је прогажена жена, немоћна да устане испод њега.

Сећа се Биора често те грешне ноћи и увек плаче кад је успомене опомену на мајку. Јуче је виде Селим са сузама у очима па јој приђе.

— Што плачеш? — принесе јој стегнуту руку испред главе и погледа у њу студеним погледом.

— Ништа, — одговори му Биора меко, а глас јој задрхта од страха.

— Дадох два бивола за тебе, срамото, да ме вараши по месечини!...

— Не варам те, Селиме! — рече Биора и погледа у његове очи.

— Два бивола дадох за тебе, да ме као Циганка бестидно гледаш у очи, је ли? — громну он тада и тешку руку спусти на Биорин десни образ.

— Не варам те, господару! — понови опет она и сузе јој се просуше низ лице.

Но Селим не хтеде да је даље слуша, већ дохвати бич са зида. Ударци су секли њено месо и кидали га помамно као вучји зуби. У крв огрезнуше Биорине руке. И очи. И лице. И чело. Сву Биору Селим претвори у крв, а после оде из њене одаје. Сит што је моћан да бије. Срећан што тако господари...

Данас Биора спрема хлеб за раднике у пољу. Јечам је доспео за срп и јутрос господар нареди да се испече тридесет хлебова. Велико је поље Селимово, треба му много аргата. И Биора је зајсукала рукаве. Ради и плаче. Боли је прошла ноћ и пеку скорашиње ране. Бич јој нагрди лице. Неколико пута прекидала је посао и одлазила у своју одају. Хтела је да искida бич на хиљаду комада. Да га уништи и баци у огањ да изгори. Али је одустајала од намере. Селим не би могао без бича.

Он њим лјуби Биорину младост и не зна за боље миловање.

Кад се угасио дан на рудим пољима дозрелога јечма, Селим је испратио раднике, вечерао, и после легао да спава. Био је уморан од сунца и сан га брзо савладао. У његовој кући са њим је све утонуло у мир... Само је Биора остала будна...

Мека ноћ топлога лета мирисала је мириром покошене траве. Негде далеко, ка тихим косовским долинама, чуо се глас нечије сетне песме. Биори се учинило као да то пева ноћ и зове је да крене на пут. Да побегне и да се више не врати. И, у једном моменту, њој сину добра мисао кроз главу. Оде до прозора и погледа у ноћ. Виде месечину на пољима... И сјајне, широке путеве без људи... То је некако охрабри и чудно одушеви. Без зара на лицу, насмејана и лепа, она тихо прекорачи праг Селимова дома... Остави врата незатворена да је не опазе старе...

Тимор је спавао сном познога мира. Ниједан пас не чу Биорине кораке кроз село. Нико је не виде, како се, хитра као млади јelen и лака, за тили час дохвати планинскога пута. Само ноћни светци изнад жита и звезде на небу поздравише њен пут кроз девет села у десето...

У зору, слуге не видеше Биору како, с крчагом воде у руци, хита са бунара. Ни кад се роди сунце не видеше је, а Селим већ чекаше да дође.

Јавише му да је нема ни у одји ни у башти. Селим се дохвати руком за браду и спомену Алаха. Помисли да је Биора скочила у бунар, па рече слугама да оду до њега и виде.

— Нема је ни тамо! — рекоше, стојећи далеко од господара.

— Тражите је! — викну он тада гласом од кога све пред њим задрхта... За трен ока слуге се изгубише из дворишта...

— Тражите је... и кад је нађете, дођите... а без ње главе не враћајте у мој дом! — викао је као сулуд, а срце му се грчило од неке тамног слутње...

Цео дан слуге тражише Биору и увече се вратише без ње.

Селим, болестан од туге, бејаше пао у постельју...

Прође три дана.

А кад освани четврто јутро, изненадише се и слуге и господар. Видеше у дворишту два мрка, добро позната бивола. Два бивола које Селим бејаше дао за Биору.

Тада све постаде јасно... И Селим се, бунован као да је свуноћ пио вино, упути ка биволима... Но брзо стаде... Удари се руком по челу... Дохвати се за браду и уздахну...

— Биора је била најлепша жена на свету! — рече, а речи му се једва откидаше с језика.

Две старе жене побегоше у башту. Слуге се изгубише испред њега...

Касумова немоћ

У поноћ, кад месечева светлост обилно облишаваше покошена поља дуж притајене Ситнице, између ниских обала обраслих шеваром и врбовим шибљем, Касум Омеровић, са пушком испод руке, прекорачи кућни праг и погледа у долину испод свога села. Затим притвори раскламатана тешка врата, пажљиво и полако, да не пробуди жену и снаху што је спавала у другом делу куће и, хитрим корацима, откорача низ сеновиту дужину пространога дворишта. Заустави се испод једног ораха у самом дну, до високог плота, са кочевима напуштрених врхова и онда седе на земљу, па поче да разгледа пушку. Одавно је није био узео у руке. Још хиљаду девет сто осамнаесте негде, назмао је брижљиво, умотао у неке старе крпе и оставио на таван, да му се опет нађе о рамену ако Бог буде повратио заборављено царско доба, кад су јунаштво и пушка били највећи човечји понос на Косову...

Пошто се увери да му је пушка сигурна и да нема сумње у њену исправност, напуни је са пет метака, укочи, и онда устаде са земље.

Пре него што се усуди да крене на судбоносни пут, застаде неколико тренутака и удуби се у себи. Размишљао је да ли да оствари намеравану замисао,

што га одавно гони на овај страшни корак, или да одустане од ње и ноћас — као што је то чинио толико пута, ове проклете и несрећне јесени, што га као шејтан мучи и убија му крвнички сваки сан, сваку ноћ, и њега самога, већ толико времена дуго... Учинило му се као да је ноћас у њему притајен неко тајанствен и чудан и шапуће му: „Касуме, врати се — остави пушку на таван и не убиј јединога брата, јер тешка ће ти бити његова крв!...”

Тако је говорио тај други, притајани, но Касум не хтеде да се покори његовим речима, већ се, једним опрезним покретом тела, пребаци преко прелаза на плоту и зачас нађе на прашинавом сеоском путу, обасјаном сетном белином месечева сјаја. Пошто се увери да је пут пуст и миран, обеси пушку о раме и упути се ка пољима...

Око њега ћутала је земља дубином поноћнога мира и све било притајено и немо. Само су зрикавци по стрништима били будни и неуморно ткали своју бескрајну ноћну причу, и, тамо далеко, негде преко обала Ситнице, поред запаљене ватре, чувари бостана певали заборављене арнаутске песме о јунаштву и крви...

Одмичући од села, Касум Омеровић размишљао је о снахи Зејни... Није ово била једна ноћ откад га тугом опија лепота њене пусте младости... Не, ни стота ноћ ово није била, јер Касум за том женом болује годину и по дана. Управо од оног несрећног пролећа, када се његов брат Рифат, млинар на реци Ситници, оженио њом и довео је под заједнички кров, не за добро — да буде срећан и спокојан, него за зло: да се огњиште Омеровића

угаси занавек и пропадне као да га никад није ни било. За то се Рифат оженио њоме и низашто друго. Јер баш та Зејна, та вита црнокоса Босанка, донесе проклетство са собом у тихи и честити дом Омеровића и откад она дође, све у њему окрену по нетрагу. Нестаде оне некад надалеко чувене слоге међу браћом, нестаде љубави према раду и кући, нестаде свега што је било добро и лепо и, уместо свега тога, дође мржња, љубомора и завист... Брат брату постаде крвник и душманин због Босанке Зејне. Због ње и Касум Омеровић постаде луд и проклет, те ноћас узе пушку и крену на пут да убије млинара Рифата, свога рођеног брата, како би се после, кад њега не буде било, оженио њоме...

Окружен гором високих кукуруза Касум осећа како у њему букти помамна жеља да пролије братску крв. Узалуд га и даље опомиње онај притајени, дубоки и непознати глас: „Касуме, врати се — не убиј!... Он га не слуша, већ журним корацима хита напред, гоњен неком тамном и неразумљивом побуном своје узвареле крви.

Брзо стиже на обалу Ситнице.

Вешто као ухода приђе уз сам млин и спусти се на земљу испод једне широке врбе, чија се половина грана била наднела над воденом равнином, а она друга половина врховима додиривала мокри саг зелене траве и тако стварала право склониште за лопова или хајдука.

Пошто седе и смести се, Касум полако оточки пушку па се опет замисли. Сети се да је на овом истом месту још једном чекао Рифата да га убије. Само тада не беше понео пушку него секиру,

из бојазни да га негде на путу не сртне каква жандармериска патрола... Чекао је Касум Рифата дugo те ноћи, притајен између ових истих грана, под којима седи и ноћас, са истим жељама и истим циљем као и тада. Али то чекање прође без успеха, јер Рифат никако не изиђе из млина. Бог га можда научи да те ноћи сачува главу испред спремљене и сигурне смрти. Јер сутрадан се Касум смири и би му мило што га је тај случај одвратио од најстрашнијега греха који је икад учинио Арнаутин на Косову. И ко зна? Можда се више у њему не би ни појавила она паклена жеља да убије, да га Зејна и даље не дражи својом пустом и чудесном младошћу. Али она га не остави на миру. Кад год су им се преко дана сретале очи при пролазу, она га је просто опијала својим као небо ведрим погледом и бунила сваку кап његове опијене крви. Није се никад устезала од њега већ га, без стида, гледала у очи, осмехивала му се, миловала га, звала и мамила. Мамила свежином као трешњин плод румених усана, белином рамена, ко-
сом, лицем... младошћу. Свакога дана подједнако.

„И зар она заувек да буде само Рифатова и начија више?... О, не!... Још само ноћас, а су-
тра кад божji дан затрепери над Косовом По-
љем, Зејна ће бити моја!...“ прошапута Касум и устаде са стегнутом пушком, па пажљиво, као да се крије и од самога себе, откорача и погледа кроз отворен прозор у унутрашњост млина. Погледа још једном, двапут... и онда се трже као мало изненађен.

Беше угледао брата како се мучи да подигне тежак цак жита и саспе га у сандук изнад за-

устављеног жрвња... „Причекаћу док сврши посао“... размисли Касум и подиже пушку као да хтеде да нанишани. Погледа још једном у полутамну просторију и опет се трже. Виде како се Рифат још увек напреже да подигне големи терет, под којим су му се тресле испуцане босе ноге и цела снага дрхтала, немоћна да савлада тежину превеликога бремена... Гледао је дugo Касум Рифата под цаком. Гледао његово од зноја попрнело чело, избраздане руке и ноге, дроњаво одело, и испијене, без сна, преморене очи...

И то га дирну. Сажали се над братом и његовим мучењима. Задрхташе му руке као да их дотакну нека чудна и до тада непозната студ... Задрхташе тако, да му из њих умalo не испаде пушка.

Пошто се удаљи од прозора на млину, Касум Омеровић се опет упути ка врби и седе на мокру траву испод ње. Са целом наслоњеним на пушку ћутао је и био нем као гроб... Лепа је Зејна... лепша од дрхтаве зоре на рујним косовским хумовима кад сунчев сјај запљусне поља божјом топлином... Кад преко дана девојке долазе на чесму са крчазима у рукама, ниједна није као она... Ниједна нема бедра као она, рамена као њена, ни руке, ни лице, ни очи... Ниједан човек никад не виде то-
плиji поглед од њенога, дивнију младост од њене... Ни харем царски није имао лепшега створења од ње... Ни Бог на земљи није дао ништа савршеније од ње... Ни цвет, ни јутро, ни птицу... ништа!...

Оваква осећања ковитлала су се у Касумовој души. А он је ћутао, обавијен тамом бескрајне и мирне ноћи. Био је уморан и сломљен. Осећао

је неку чудну тескобу у себи и око себе. Чинило му се да би добро било да побегне негде, да размахне снагом, да одахне. Да јурне у ноћ и да бежи... да бежи дugo, dugo... и да никад не стане...

Касум Омеровић устаде... Погледа око себе, а затим се, полако, извуче из сплета росних врбових грана. Дохвати пушку обема рукама и снажно за- махну њом према реци. Негде на средини водене површине чуо се њен пад... и покрили је таласи...

Кад је стигао у село, ноћ већ беше ишчезла са Косова... Иза далеких брегова на истоку појављивало се крупно јутарње сунце и водило за собом нови дан...

Двобој

На глас да Рам Ошљан, арамија и убојица каквог ни злочудна Дреница не рађа често, крстари пропланцима Чичавице са својим људима, и у сумрак дана силази до селâ у подножју планине на договор с читавом војском пријатеља и јатака, Џавида Ајдара од главе до пете обујми нека чудна зима... И од дана кад Рамадан Топал, лаконоги Циганин, ћумурџија из Галице, пронесе ту вест по вилајету, Џавид Ајдар се све чешће, скоро стално, налазио поред своје најмлађе жене Ваиде, и уз њу, често по сву ноћ забринут и будан, проводио зле сате стрепње и страховања. Било му је јасно да се Рам Ошљан, богобитник и злокобник, не потуца по гори због бојног беса своје крви, нити због освете над неким, него због ње, Ваиде, најлепше Арнаутке коју је икад огрејало сунце, издалека дође да је отме, или, ако то не могне, украде по тами какве неверне ноћи...

Бејаше, dakле, јасно Џавиду Ајдaru шта Рам Ошљан намерава да учини. И он се, озлојеђен и дирнут, дохвати руком за браду, па поче да размишља како да доскочи душманину и заморси му поганске конце, па да после његову грдну погбију колено колену препричава, за укор и опомену како се у давно доба бранио образ од сра-

моте... — Да узме пушку и сам крене у гору по трагу Рамових стопа, док му најзад наиђе на пасју главу — било је Џавиду тешко и неприхватљиво... Не због старости, која му као големо бреме бејаше притисла горштачка рамена, не ни због страха од одметникove пушке и јунаштва, него просто из разлога што би — кад би Рам пао од Џавидове руке, и сâм Џавид оставио главу поред убијенога. Јер Рам има дружину од које се не одваја ни кад се Богу моли: све сам зликовац и крволовчник, за ход хитар и по дану и по ноћи, за бой спреман као сабља исукана. Шаком сребра купиће га да насрће на рођену мајку а да му образ не поцрвени од стида. Ето таква је Рамова дружина о којој се прича по вилајету као о некој тајни и чуду никад невиђену...

Јесен се приближаваше и лишће с гора почињаше да руди... Но Рам Ошљан са дружином као да и не помишљаше да оде из горе без Ваиде Џавидове. Не. Знало се поуздано и, од дома до дома, причало по селима како се Рам Ошљан заклео у Меку и Медину да ће погинути или Ваиду одвести са собом. И гласови о томе, зли као студ од које пуца дрвље и камење, кружили дуж вилајета и стизали свуда докле је горео арнаутски огањ. Слушао их је и сâм Џавид Ајдар главом и, уколико би чешће долазиле вести како Рам силази с планине до села, утолико је он био опрезнији и јаче притезао маузерку уз себе.

У такве дане није допуштао ником да прекорачи праг његова дома. Ни рођацима у чију веру до тад никад није посумњао, ни Циганкама просјаткињама и чаробницама, што су свуд стизале и о

свemu знале... Никоме под капом небесном Џавид Ајдар није дао да му прекорачи праг куће у такве дане.

Због тога га љуто омрзну село. Није било ни мушки ни женске прилике која се не би обрадо-вала гласу о отмици Ваиде... И то не из жеље да мине опасност од Рама Ошљана и његових четника, него из мржње према Џавиду Ајдaru, старцу већ од преко шездесет година, који, иако као овца бео, још није сит жена и њихове лепоте, него, у позну јесен својих дана, злато даје за девојке и њихову младост, тек дозрелу за снажна мушка ми-ловања... Али, и Ваида ће бити последња робиња његових златних лонаца, ако Алах буде милостив према Раму Ошљану и његовој гласитој дружини...

Овако су разговарали Џавидови непријатељи по хановима и конацима кад би се међу њима, уз каву и дуван, заподену разговор о хајдуко-вању Рама Ошљана и лепоти Ваиде Џавидове.

И дани су одмицали...

Са тамних плећа заспалих планина у даљини све чешће се спуштали студени ветрови и својим походом објављивали близки долазак првих зимских дана. Још мало па ће се преко покошених и пустих поља пружити покров троме магле и ноћи ће да постану дуге, згодне за Рам Ошљана и његове људе. Тако је мислио Џавид Ајдар, једнога мокрог сутона, седећи у Ваидиној соби до отворена прозора, необријан и мрачан, са пушком коју, те је вечери прошао седми дан, не испусти из руку ни за време вечере. Бејаше се прочуло и селом пронео глас како је Раму дојадило тумарање по гори па је због тога одлучио, макар и по цену

рођене главе, ударити на Џавида, да се после, ако га срећна судбина не изда, изгуби са Ваидом преко широких метохијских равнина...

Седам дана је Џавид Ајдар преко пушчане шеви гледао у божји простор испред себе. Као некад давно, кад је, млад као јelen горски, седео у заседи да смакне убицу свога старога оца, рахметли Ајдара Ваира, тако и сада би суђено да му пушка постане једини пријатељ и једини друг у ово зло доба његове сиве старости. Седам дана Џавид Ајдар није тренуо. Преко њега будна црне су ноћи пролазиле. Мртво као рањеници вукле се преко шума, преко ливада и поља, одлазиле, једна за другом негде у неизвесност, у таму, пуне зиме, пуне страху, пуне туге, ишчекивале и нестајале по-лако... А он, Џавид Ајдар, с нишаном испред ока, чекао долазак крвника...

Ноћас је осма ноћ. А ова ноћ треба да донесе нешто ново. Зато Џавид Ајдар и седи поред прозора у Ваидиној соби. Чека... Чека Асана Дубницу из Шипоља. Асан је шићарција и крволов, који за паре смиче људе по вилајету. Он ноћас треба да дође, и, у име Алаха, с Џавидом Ајдаром сачека Рам Ошљана код моста на Ситници. Ако небо буде милостиво те благослови ову ноћ да падне душманска глава од зрна из заседе, Асан Дубница добиће од Џавида десет турских лира у ћемеру и уз то коња под седлом, у алал за сва времена. Тако се погодише Арнаути и један другоме дадоше поштену реч да ће погодбу извршити онако како доликује правим јунацима. А ето, ноћас Асана нема иако Џавид још пре недељу дана посла за њега гласника с поруком да дође у ову

ноћ, јер је тренутак за заседу стигао: поверљиви људи доставише како се Рам Ошљан решио да се пребаши преко воде, с друге стране косовске равнице...

Чека Џавид Ајдар... Са пушком преко крила гледа у мокру ноћ. Изнад поплављених поља с оне стране Ситнице вуку се чуперци разбијених облака који, у нереду, језде некуд ка Македонији. Гледа их Џавид Ајдар и чини му се као да ти облаци личе на побеђену војску, што лута ни сама не знајући куда; преплашена, прогнана и побеђена војска богзна којега цара и које далеке земље...

Дуго је Џавид гледао у разбијене облаке над пољима и упоређивао их с четама побеђених војника, налазећи у том за себе неку чудну радост, која га је освежавала снагом давних и заборављених дана, који су, брзо као коњи мегданција, одјурили низ царске друмове и побегли да се више никад не врате, а њега оставили сама, да их, с тугом у срцу, гледа кроз успомене, немоћан да их врати, да им приђе и дозве их преко простора...

Џавид Ајдар полако је склапао очи. Успомене га лагано водиле у заборављена времена и откривале му негдашње драге слике које он одавно и не памти колико ју дуго време откад се од њих растао. Али, тај ход кроз прошлост за њега не потраја дуго... У дворишту се зачуше пробуђени пси... Нечији кораци преплашено претрчаше испред њих и, рекао би, као да се зауставише баш код кућног зида, ту испод саме стрехе, на домаку прага...

Џавид Ајдар скочи са столице...

Са откоченом пушком, спремном да на нај-

мањи покрет или шум плане, он се упути ка кућном прагу и отвори врата. Затим полако пође низ двориште, али не пређе ни три добра корака кад неко испаде из tame и, исустрашив као гладан курјак, потрча к њему. Не збуни се Џавид Ајдар. Не клону пред незнаним јунаком, него принесе пушку уз образ па нанишани. Плану из цеви, али онај из tame бејаше већ на корак раздаљине. Погледа Џавид у њега... погледа, а очи му плануше живим огњем. Крв узваре у жилама и надође, порасте као вода пролећна кад се с брда снегови отопе... Пред њим стојаше Рам Ошљан, харамбаша и делија, који дође за Ваиду...

Погледаше се два убојника, мрко као два за-вађена вука, и, пошто се познадоше и један другог добро одмерише, шчепаше се за грла. Понесоше се по дворишту снажно као два разјарсна бика. Под њиховим ногама угибала се мокра земља и њихов дах, све учестанији, говорио како се боре снажно и с намером да један другог потпуно уништи. Носише се дugo од једног до другог kraja дворишта. Три пута се нађоше испред Ваидина прозора и три пута Џавид напрегну сву силу да сломи љутог противника. Уздао се само у руке, јер му пушка за време храња бејаше негде испала из руку. Носише се дugo два Арнаутина и, најзад, кад се прво бледило дана појављиваше на истоку, Џавид Ајдар напрегну последњу моћ да победи и... небо му се осмехну: обори Рама испод себе. Закла га његовим рођеним ножем. А онда устаде па оде на бунар да опере руке од крви...

Сунце се баш рађаше кад Џавид уђе у Ваидину собу. Погледа по њој и претрну. Ваидин кре-

вет бејаше празан и претурен. Са зида ћемер с дукатима скинут и однесен. Tu су биле паре за Асана Дубницу, који прегази божју веру и не дође... Све би јасно Џавиду Ајдару. Док се он, голорук, носио са Рамом по дворишту, Рамови другови заробили су Ваиду и побегли с њом ка Дренцици. Да их више никад не види. Ни њих ни Ваиду, последњу вољену жену...

Џавид Ајдар спусти руку на груди. Срце му је било немирно као велика рана. Чинило му се као да му се око њега обмотао сплет змија. Па га пију. Пију пожудно и лудо, без милости.

Сад му је тек било јасно да је у двобоју побеђен он, а не Рам... То сазнање натера Џавида Ајдара да погледа на планину. Тамо га зову последњи дани живота на земљи. Те стрме литице, ти висови, те плаве ширине...

Џавид крете у двориште да пронађе пушку...

Последња игра

Ваира је те ноћи последњи пут заиграла испред черге свог оца Зена Шахидана. Последњи пут њене хитре покрете поздравили стари Цигани, који су седели поред велике ватре, што је буктала усрд логора чергарског каравана, који се те звездане ноћи одмарao, да сутрадан, рано, настави свој скитнички пут кроз божје царство.

До поноћи није било много времена, али никоме се није хитало на спавањс, па ни онима што дођоше из далеких села, да виде циганско коло под звездама... Кад Ваира заигра, заборављао се све. Ви не познајете села Добротин и Орахово, а кад би их знали, знали би да причате о Ваири. Можда зато што се због те девојке два села затрвише и дође до погибије између најгласитијих људи у њима.

Има у овим крајевима чудо прича о погибијама због жена, певају се често и песме о томе, али мегдан због Ваире биће вазда жив и прича о њему неће се заборавити док буде било Арнаута.

Бејаше рамазанска ноћ те рâне јесени, и, месечев сјај, бео као дан, обасјао дуге путеве низ Косово. На друму који је долазио из Приштине још се понегде чуо тресак задоцнелих кола што су се враћала из града. А на ширини јаснога ви-

дика, тамо чак до Шаре, свуд био спокој и тишина. Само у долини испод Добротина вриштање људи разбијало сан уморних поља.

Ту је логоровао караван Зена Шахидана, који је био отац играчице Ваире, најлепше Циганке коју је вилајет видео.

Ви сигурно не знате ко је била она?... Никад вам очи не падоше на њена тамна рамена, на којима су се одмарали тешки таласи њене црне косе?... На топле усне и беле зубе о којима и данас причају девојке и младе невесте по косовским селима?...

О, не. Ви не знате ко је била Ваира, а и боље је тако. Да је и Рамиз Аганов био ваше среће не би му земља скрила младост у деветнаестој години живота. Ни Дервиш Абдурахим, старац од шездесет и девет лета, не би те ноћи отишао са овог света на суд пред законом моћнога Алаха, да му срце не бејаше зажелело играчицу Ваиру.

Орахово је причало са смехом о његовим ноћним путевима у логор Зена Шахидана и о његовој чежњи за играчицом Ваиром. Но Дервиш за то није много марио. Био је залубљен стари Арнаутин и није мислио о причама које је село испредало. Једна га је тежа брига грдно мучила и, због ње, старац често није могао да спава. Ваиру није желео само он, у логор чергарског каравана није долазио само он, већ је још једно срце за њом лудовало.

То је био Рамиз Аганов, љуто Арнауче, горе из Добротина...

Млад као лоза пролетња, сваке вечери силазио

из села и сребром пунио Ваирине руке за време игре. Гледао га Дервиш из потаје и крв му побуном горела што се то дешава... „Погинуће Рамиз Аганов од пушке, далеко изван села, где ни пси не долазе...” шапутао је тихо у тим тренуцима, и заклињао се да ће тајну младићеве погибије скрити вечна тама.

Тако је веровао Дервиш Абдурахим, али се превари, јер не би онако како је желео да буде.

Те ноћи у логор чергарског каравана супарници дођоше негде око поноћи.

Ваира завршаваше игру коју је играла до тада, и, кад примети у маси света Рамиза Аганова, приђе му те се с њим поздрави.

Нико не зна зашто се усуди да то учини тада. У селима Добротину и Орахову то и данас тумаче као нерешену тајну. Једни веле да је тиме хтела да увери Дервиша Абдурахима како јој је само Рамиз драг, други говоре како јој је тај час био суђен час, јер да Рамизу није пришла, не би било ни погибије до које дође те грешне рамазанске ноћи... Али то нико не уме рећи сигурно. Зна се само једно да је Ваира дugo разговарала са Рамизом Агановим и да је, у тренутку, кад је хтела да се удаљи од њега, планула пушка Дервиша Абдурахима. Тиха косовска ноћ задрхтала је од језе и, негде далеко пут тамних брда у дну видика, залајали чобански пси у оборима. И све то збило се за неколико тренутака, а после, кад је Рамиз Аганов погледао око себе, није видео никога. Само Ваиру која је лежала на земљи, са косом просутом по изгаженој трави, са очима које су биле сетне као две мртве откинуте звезде... По-

ред ње плакао Зено Шахидан, клечећи на коленима... Више неће караван зарађивати сребро, јер, од ноћас, нико никад неће видети Ваиру како игра...

Биће несрећни стари Цигани што лутају по свету, босоноги, од брега до брега, од долине до долине.

Те ноћи Дервиш Абдурахим погинуо је испред саме зоре. Стигао га Рамиз Аганов баш испод села Орахова. И ту оба сјахали са коња, да се као људи, на мегдану оружјем објасне. Дервиш је трипут узалуд пуцао на Рамиза Аганова, а Рамиз на Дервиша само једном. Али то једно зрно било је смртоносно. И Дервиш без даха пао на земљу. Тихо, као да га је, уморна, савладао сан од ноћног пута, па легао на траву да се одмори.

А Рамиз Аганов у Добротин стигао с главом на раменима. Но не било дуго, па и он пао. Закрвиле се куће Аганових и Абдурахимових. Због Ваире, кћери Зена Шахидана, скочио Добротин на Орахово. Педесет година мржња између њих не могла да погине. Као плахи огањ неукротиво буктала. Пало девет глава из куће Аганових и седам из куће Абдурахимових...

И зла крв још се није смирила. Још смеле руке не испуштају оружје...

Има у овим крајевима чудо прича о погибијама због жена; често се по хановима и коначима певају и песме о томе. Али мегдан између Рамиза Аганова и Дервиша Абдурахима спомињаће се у Добротину и Орахову док буде било Арнаута.

Ефенди Абдурахимов крај

То доба памтим по Зејни, младој и лепој мусиманки с којом никад нисам проговорио ни једну реч. Тада сам био ђак виших разреда гимназије и станововао сам у турској махали. Не би ме тамо одвела љубав према оријенталским особитостима, него једна друга прозаичнија околност утицала је на мене да се настаним у тој махали. Мој рођак, који тих година беше дошао из Америке, био је у том делу града купио један чардак, с намером да га сруши и на његовом темељу подигне зграду за хотел. Али кад се касније освездочи да би то био ризичан подухват, он не приступи грађењу већ, у неколико махова, покуша да чардак прода. То му не пође за руком и он би приморан да га изда под кирију. Мени уступи једну собу за бесплатно становање, али ме обавеза да се старам о прикупљању месечних прихода који му отуд буду притици.

Тако сам постао становник турске махале. У почетку ми је био необичан живот у том запуштеном делу града, који је, тако живо, опомињао на грубе трагове ратних дана. Све је у турској махали било склоно паду и уништењу. И тамни кровови некада богатих кућа, и мрачни зидови који су због жена с обе стране улице били подизани по не-

колико метара високо, и Царева цамија с одавно некреченим минаретом, и људи — снуждени старци с дугим брадама и масним стародобним фесовима. Све је тамо било захваћено дахом некога тихог умирања, и то је, из дана у дан, постајало све изразитије. Ја сам то умирање осећао на сваком кораку. С вечери при пролазу улицама махале што је у то време више личила на неко напуштено гробље него град, изјутра кад би ме рано пробудио из сна промукли глас хоће Абдурахима који се с минарета обраћао Алаху и тражио спас за своје изнемогле вернике на земљи. У тим ефенди Абдурахимовим молитвама било је нечега потресног, нечега тамног и болног, што је више убијало веру у живот него је подизало из посруња пред валом новога времена...

Био је чудан тај ефенди Абдурахим, пророков слуга још из далеког детињства. О моћи његова духа кружиле су најневероватније приче. Говорило се да његове амаљије спасавају од уједа змија, да слепима враћају очни вид, да чуда чине и да се надалеко траже. У то је веровала не само турска махала, већ цео град и сва села у околини. Преко пазарнога дана двориште Цареве цамије личило је на сабор болесника и богаља који су издалека до путовали да траже помоћ од чудотворца. Гледао сам често тај свет како скрушено приступа ефенди Абдурахиму, и, са погнутим главама, слуша његово лековито шаптуће. Тако је било. И, ко зна, докле би у мојој свести ефенди Абдурахимова личност била обавијена велом непрозирне тајне, да се, једнога дана, не деси нешто што из темеља потресе моје дотадашње мишљење о њој.

Иза далеких брегова на западу сунце тек што је било ишчезло. Седећи на балкону, посматрао сам једно јато голубова што беше слетело на кров хоцине куће, која се налазила недалеко од чардака у коме сам живео. И тако, гледајући те птице, поглед ми у неко доба неосетно скрену ка једној жени, која је журним корацима хитала преко Абдурахимова дворишта. Са крчагом у руци, сандалама на босим ногама и неким прозирним велом преко рамена у том опустелом дворишту, присуство те жене оставило је необичан утисак на мене.

И то ме збуни... Неколико дана пекла ме жеља да опет видим ту жену. Питао сам се шта је уствари тај ефенди Абдурахим, који ми, стално посвећен Богу и молитвама наједном, неочекивано, најметну нове помисли о њему. Није ми било јасно је ли могуће да се иза његове бледолике појаве, са увек сетним, скоро угашеним очима, крије обичан смртник, човек од крви и меса. Одлучих се да испитам ствар. Од свог суседа Османа Рашидовића, бакалина, сазнадох много штошта у вези са хоциним животом. На првом месту Осман ми рече како хоџа није усамљен. У његовој кући живи удовица Зејна, млада жена, која је недавно остала без мужа, Абдурахимова млађег брата. То ми Осман рече у поверењу и још са уздахом додаде како је Зејна најлепши створ који земља рађа, па је због тога Абдурахим не пушта нигде, из жеље да је очува од злих и пакосних људских мисли. Ни на чесму је не пушта, већ доцкан увече, кад маҳала замре, сам долази на воду. Али се Зејна понекад искрадре и прође кроз капицук на улицу да је види свет...

Време је текло. Прође јесен и зима. У прољеће се Абдурахим разболе и леже. Са минарета се више нису чуле његове молитве за душе уморних верника на земљи. Умукну његов глас као разбијено звоно...

За време хоцина боловања Зејна је по неколико пута преко дана долазила на чесму и састајала се с девојкама, из маҳале. Гледао сам је често како, с крчагом у руци, ситним корацима претрчава камену калдрму. Била је у жару разбуктане снаге. Била је лепа... лепша од маја у баштама ограђеним јоргованима. Бакалин Осман Рашидовић од цика зоре дреждао би на вратима своје радње само да види Зејну. И не само он. Сви су били слични њему. И старци и младићи подједнако. За Зејном је лудовала турска маҳала... Причало се да је и ефенди Абдурахим оболео од туте за њом. Био настрљив и неодољив, био жедан и заљубљен, па молио Зејну да му буде жена. А она га одбијала, данима се бранила од њега и плакала и, најзад, ефенди Абдурахим посустао, клонуо, умопран, пао... Тако се говорило о Зејни. Причало се да она страшно мрзи људе, да ће заувек напустити турску маҳалу и побећи у свет да живи слободно као и друге жене...

Зејна освоји лепотом пола града. Но никоме не би суђено да јој приђе. Она за свакога остале само далеки сан. У турском маҳали данас је њено име везано за најстрашније клетве. А све је то било због једног догађаја за који причају да је њено дело.

Ја сам се те ноћи спремао за матурске испите који су били свега неколико дана испред мене.

Била је прошла поноћ кад ме из дубоке самопо-
вучености трже некакав прасак у близини. Окренух
се и погледах ка прозору. Видех на његовим ок-
нима дрхтање некакве светlostи и то ме збуни.
Устадох и погледах у ноћ. Страшан призор указа-
ми се пред очима... Абдурахимова кућа гораше...

Ветар с југа распираша је расрђене огњене
млазеве и бацао их далеко преко стarih зидова,
тако, да су захватали и околне зграде и, у ди-
вљем бесу, допирали чак до Цареве цамије...

Преплашен стрчах на улицу и нађох се у
журби безглавих људских гомила што су са кан-
тама воде збуњено трчала ка разиграној помами,
да је укроте и зауставе. Целе ноћи, са неисказаним
напорима, облетали су верни око Цареве цамије
да бар њу отму од уништења које је, незадржано
и силено, рушило све чега се дотакло.

Све је било узалуд. Испред зоре с огромним
треском срушило се високо минаре. Пожар је уни-
штио и Цареву цамију и половину турске махале.
Кад је синуо дан, широко се тамнело пусто зга-
риште под блистањем младога сунца на истоку.
Тако заврши своје земаљске дане ефенди Абду-
рахим, чудотворац, надалеко чувен...

А за Зејну се ни данас не зна којим се пут-
евима те ноћи изгуби из турске махале...

Последњи Селимовић

И оно мало оскудне светlostи јесењега дана
тихо је умирало на поплављеној косовској равни-
ни, и нестајало, скривено као да га је пила сама
земља, кад се Омер Селимовић нађе најзад на
кривудавом шумском крчанику, између голих пле-
ћа у мир утонуле планине. Пре но што се усуди
да продужи пут, он се спусти испод једне букве,
да се одмори и превије рану. Сећања га опоме-
нуше на крваву прошлу ноћ, кад је у својој кући,
зрном из револвера, убио јединог брата Абдурах-
мана. Да проспе рођену крв нагна га арнаутски
понос и нужда да се брани од срамоте. Абдурахман
бејаше заволео Зениду, своју снаху, а другу Оме-
рову жену. С љубављу безглавом и лудом, која
не зна за опасности и законе, синоћ дође и по-
тами се докраде до Омерове одаје. И упери пушку
на јединог брата. Но би лоше среће: — кад испали
први метак, зрно не погоди циљ, а док се спреми
за други, Омер докопа револвер испод узглавља
и, истовремено кад и Абдурахманово, плану и ње-
твоје оружје. Омеров метак би смртоностан, а Аб-
дурахманов само зададе рану кроз лопатицу ис-
под деснога рамена.

Кад освану дан, скочише суседи и проказаше
Омера као убицу. Жандарми кренуше да га ухвате,

али он за ово дознаде на време, па се, наоружан као да иде у бој, упути трком ка планини. И ево, после дугог дана мучног пробијања кроз тамне горске честаре, изби најзад на излокани шумски крчаник. Па сад треба да одлучи куда да крене и где да се склони од опасних гонилаца који га траже по трагу од крви, да га ухвате и вежу, јер је убио человека и повредио закон и божји и земаљски.

Планина је тонула у неку стравну помрчину, која је, непрозирна и густа, навирала са свих страна и тамом обливала сваку ствар, тако да је ноћ добро личила на дубину понора, на тамницу, где сунце никад није погледало.

Омер Селимовић осећао је туп бол од ране. Наслоњен уз стабло дрвета под којим је седео, размишљао је о погибији која, као леден облак, дође да заувек угаси огњиште Селимовића. Размишљао је Омер болно о томе и био немиран. Трзао се често кад је до њега јек планинских дубодолина долазио са повећаном снагом. Чинило му се као да чује како у даљини тутњи ход некаквих разиграних коња. Тада је пушку стезао снажније и, са стрпљењем, чекао да се из tame појаве патроле, које га гоне, па да нанишани. Да нанишани као некад, кад је са осталим Селимовићима господарио ширинама ове велике планине...

То је било давно.

Но године не избрисаше из Омерова памћења дане кад су Селимовићи и силном султану задавали бриге. Не... зна он све приче о њима и, кад се понекад сети онога што је било и прошло, те га приче снаже, и опијају јунаштвом каквога

немаше надалеко... Селимовићи су били азгин Арнаути на Косову Пољу. Хитри као јелени по пропланцима горским, боју вични и по дану и по ноћи, бејаху навикли да се спуштају из својих камених кула и, поред путева преко планине, хватају за седе. Нападали су караване с трговачком робом. Наоружани сијеством најразноврснијег оружја, били страх и трепет, не само за трговце и њихово благо, него и за друге путнике који нису имали паре. По томе бејаху толико чувени да је од њих стрепео сваки смртник кога би пут навео поред њихових злогласних насеља. Ни царски чиновници, што су скупљали данак по вилајету, нису били сигурни од њихове руке. Јер, кад је било у питању сребро и злато, Селимовићи су, без зазора и стида, насртали и на рођену веру. На Турчина и на Ђаурина, подједнако. Страшан глас о њима причао се по далеким земљама и, једнога дана, на срећу целога рода, дошао је и до Цариграда. Кад је цар саслушао гласника шта ради шака Селимовића у његовој великој земљи, веле, плануо је од срџбе, и скочио с престола, па наредио да се сви до једнога утамане, да нестану као поган род и, да се њихово гнездо разори: камен на камену да не остане ни за успомену. Како султан рече, тако се и деси. Једне ноћи његови војници нападоше на куле Селимовића и, после борбе од неколико крвавих сата, поубијаше све мушки. Умаче само Омеров отац, стари Ђемо, са синовима Абдурахманом и Омером... После годину дана и Ђемо пресвисну од туге за рођацима, а два његова сина остадоше да продуже лозу соја. И то, синоћ Абдурахман погибе од братске пушке, срамно, због погане крви,

због греха и зла, без кога Селимовићи никад нију могли.

Бруји тамна планина. Шумовима који изазивају језу у костима и студ у крви. Прича болну причу о далеким данима соја Селимовића, који, некад до Стамбола познат, господоваше на Косову Пољу. Са пушком преко крила и коњем испод себе, од хана до хана, просипаше благо јунаштвом стечено. Неустрашив и снажан сој коме је оружје, још од исконских времена, било једини закон у животу.

Све је то јасно Омеру Селимовићу... Успомене га воде кроз давне дане његове пробуђене прошлости. Чини му се као да чује песму својих мртвих предака који га поздрављају што узе пушку и наоружан дође у њихову негдашњу планину. И, јест, одиста, кроз таму студене ноћи Омер чује речи својих заборављених предака. И срце му се ширити од радости, блажен је бескрајно и срећан. Подиже главу са груди и отвара очи. Али... авај: све је било варка и сновићење. Планина је тамна и суморна. Чује се само жубор потока низ падине. И јек голих грана око њега.

Сад му је било јасно да није чуо песму Селимовића из даљине. Не, нема више Селимовића, помислио је, гледајући у празну ноћ испред себе. Они су сами себе сатрли пре времена. Живели поганим животом, да им погине име... Кад код би их мерак покренуо да за дивну женску главу убију, убијали су, па макар упитању био јединац син, рођени отац, брат, стриц или ма ко други... Убијали они један другога због жена, откад их сунце греје. Лишију своју крв кроз столећа и нестајали у међусобним осветама и мржњама. Као да је Алах рекао

да се њихово колено једнога дана из амина утре, тако се догодило.

Све то Омер Селимовић није никад видео добро као ноћас. А ноћас он види све. Види да је крв његова соја усахла, да од ње више нико не застРЕПИ. Просипала се она по пропланцима планинским, по друмовима косовским, по свету, свуда натапала земљу крв Селимовића. Види све Омер и несретан је због тога. Хтео би да устане са влажне земље, па да се докопа планинског пута, и побегне одавде где су га сковитлале зле и несрећне мисли. Да побегне негде далеко, где земља не мирише на крв, и где оружје није закон за људе. То би хтео Омер Селимовић и зато се напреже да устане. Али не може. Немоћ га је приковала за земљу.

Шуми тамна планина... Као туга црна, као попор мрачна и она тугује. Тугује за бојним покличем Селимовића, за праском њихових пушака, од којих више нико неће погинути. Не. Јучерашње зрно које је разбило чело Абдурахмана Селимовића, било је последње зрно оружја од кога се некад дрхтало у царевој земљи. Више се од њега неће дрхтати. Умукнуће његов глас за сва времена, умукнути сасвим, као да га никад није ни било. Само ће приче, језиве и болне, прелазити с колена на колено међу Арнаутима. Говориће се како се некад султанова војска сатима борила са Селимовићима, да их сатре и сломи. Говориће се и даље о Селимовићима, али Селимовића више неће бити...

Шуми тамна планина... Омер опет покушава да устане, али ноге су му тешке. А из ране, скоро отворене, тече крв. Пробила му је кошуљу ода-

вно и капље на земљу. Мирише њом увела трава испод њега. Мирише планина крвљу и Омер осећа тај мирис све јаче. Хтео би да устане са земље и докопа се дугога пута. Али не може. Боли рана. Боли тамно, тупо и језиво.

И из ње капље крв. Не зауставља је Омер. Не брани јој да тече. Са рукама склопљеним преко груди, он ћути. Ћути тихо, као да сања снове о земљи где оружје није закон за људе. Око њега гора жамори неке уморне и жалне речи. Прича о судбини његова соја, о давним мегданима, о бојевима и женама. Прича гора, а Омер слуша њене речи. Чело му је студено и мирно. По глави пала ноћна роса, али он је не осећа...

Слуша Омер... Чини му се као да негде далеко од њега тутњи ход некаквих лудих коњаника, који, с фењерима у рукама, јуре к њему и траже га кроз ноћ. Гледа Омер њихове фењере и напреже се да устане испод букве и повуче се дубље у гору. Но не може. Много је уморан...

Тутањ коњаника је све јаснији... све ближи... Фењери крупни и велики као запаљене куће... Омер Селимовић полако подиже главу и отвори очи... Гледа зачуђено испред себе... На истоку се сунце расцветало великим сјајем... Дан на Косову јасан и чист... Обасјао брегове, долине, шуме и села. Насмејан као младост још непољубљене девојке, гори... Гори на врховима далеких брегова, низ царске друмове, покошена поља и винограде... Гледа га Омер а бол тамом мути његову свест. И пије га...

Птује тихи дан... Преко брда и долина, низ зелене отаве и тамне њиве.

Но последњи Селимовић више не чује његов ход. Не. Он спава... Спава сном тихим и тамним, до пушке оборене на земљу...

Крв Алдемара

Дем Алдемар ближио се крају и зато те ноћи прозори његове куле бејаху осветљени. Божја рука и узима и даје, али за Дема Алдемара знало је цело село да по свом ћефу те ноћи не одлази са овога света. Имао је иза себе доста преживелих дана, јер за оног ко уђе у шездесет трећу човек данас не може рећи да је кратког века.

По чему је онда знало село да Дем Алдемар не жели да путује? Је ли по његовој љубави према коњима и оружју, коју код њега не сломи ни старост, ни зле године, ни неверна времена, кад од њега бејаше одбегло све што је некад волео?

Не.

Село је знало да Дем Алдемар не жели да путује по томе, што му, — неколико сати пре оне вечери кад га из сумрака дана кроз прозор његове камене куле уврх села погоди зрно нечије скривене пушке, — бејаху довели трећу жену.

— Биће родна година, шућур Алаху и његовој моћи! — кикотали су се пакосници иза високих плотова, кад из Метохије наиђоше сватовска кола са Дем Алдемаром невестом. Сунце се полако нагињаше ка врховима руговских гора и спаран дан хладио се од небескога жара. И кад сенке дрвећа порастоше и стада коза сиђоше с планинских коса у равницу, умири се село.

‘Али баш тада, у време кад се не виде трагови људи, зла арнаутска рука не мирује. Од искона она из tame бије, јер, по сујеверју или вери, Алак људе не гледа пошто зађе сунце. И можда баш због тога и те вечери би тако.

Дем Алдемар седео је до прозора на горњем боју куле и очекивао да се роди прва звезда. У одаји за невесту две његове старе жене бејаху спремиле све. Добри господар очекивао је вечеру и ноћ, али... Дукаћинка му не би суђена. Из tame, недалеко од куле, планула је нечија пушка. Дем Алдемар срушио се на под и, кад су дотрчали његови синови и жене, нашли су га како кркља. Испод витих ребара пронађоше рану и, вични одавно послу око рањеника, брзо добавише труд те зауставише крв.

Подигли су га са пода и положили на постельју, сви неми од ужаса, сви тугом покошени. А Дем Алдемар се после освестио и отворио очи. Благим погледом обухватио је брижна лица око себе и осмехнуо се.

— По жељи судбине дође дан да овако сиђем са седла! — рече и опет затвори очи па уздахну.

— Бабо, би ли могао рећи ко те уби? — наднесе се над њим најстарији син Сулејман и спусти длан на рањениково потамнело лице. Дем Алдемар одмахну руком од себе и Сулејман се одмаче од његове постельје.

На бледим пољима у даљини спавала је тиха ноћ. Седам синова Дема Алдемара бејаху уронили у тамно ћутање. Њихове мисли лутале су беспућем простора, тражећи лик крвника, чија рука, скривена густином tame, донесе погибију за њихова оца. Ни-

су знали ко се притајено докрао до њихових жита испод куле, али су сви веровали да ће то бити Ајдар Небија, арамија и љути крвник куће Алдемара. Његов чардак налазио се у долини испод села и он је домаћин у чијем дому живи педесеторо чељади. Кад дође доба да се жије пшеница, сто аргата ради на његовим њивама. Пет жена има, па, иако му је старост косу засула белим ињем, веле, спремао је благо да купи и шесту. И то њу, Леилу Дукаћинку, кћер барјактара Незира Дервине. Али, на своју погибију како изгледа, предухитри га Дем Алдемар и за скupo благо купи Незирову мезимицу о чијој се лепоти по метохијским селима причају чудесне приче. Даде за њу и последњу лиру из султанова земана, и поред тога, продаде три ливаде да положи цену за скupo невесту. И ето, доведоше му је, али шта ће Дему Алдемару Леила Незирова, кад његово срце ноћас одбраја последње откуцаје живота? Шта ће му ова бела ноћ, кад његове руке умиру и снага вене као откинута грана на летњем сунцу? Рана је грдна и за њу нема лека. Узалуд донесоше и мелем који је спремила Вана, стара чудотворка из Доброжева, не помаже ни он. Дем Алдемар мора да умре. Да мора да умре то он осећа јасно и зато се љути на сина Сулејмана што наваљује с Ваниним мелемом и стално пипка по његовим грудима.

— Селам алејкум!.. Мој сан нема краја, а за вас сутра освиће нови дан и зато идите на одмор! — шапуће тихо Дем Алдемар, али се његови синови и две старе жене не удаљују од постельје.

— Би ли умео рећи, бабо, ко диже пушку на тебе? — пита поново Сулејман а у грулу му речи дрхте као прозебле.

Дем Алдемар сетно гледа у сина.

— Где је Леила? — пита, а глас му је туп од туге док говори.

— У невестинској одаји гребе лице рукама и лије сузе за тобом — одговара Сулејман, али Дем Алдемар као да не чује његове речи.

— Нека се сви удаље, а ти остани код мене! — наређује Дем Алдемар и показује руком собна врата. Пошто га послушаше он рече Сулејману да га мало подигне на узглавље.

— Велиш да Леила плаче и да је изгребла лице рукама?

— Јест, бâбо! — уверава Сулејман оца, а једна суза клизи му низ преплануло лице.

А Дем Алдемар ћути. Тупо гледа у маузерку на зиду, а у очима му се гаси сјај, полако као светлост кандила које догорева. Размишља Дем Алдемар да ли да каже Сулејману за крвниково име. Њему је било јасно да га је устрелило зрно из пушке Скендера Алдемара, најмлађег сина, богобитника, који бејаше одбегао од оца. Но сме ли Сулејман знати за тајну која је Дему била јасна? Крв Алдемара је злочеста крв и Сулејман би за оца заклао брата скитницу. Али шта би било после тога? Свет би причао о грдилу Алдемара и показивао их прстом као срамоту. О, не... Сулејман не сме знати да је Дем Алдемар пао од пушке сина Скендера. Не, отац му неће рећи да је то било због Леиле. Још пролетос рано, једне вечери у пољу, на стази између жита, сретоше се Дем и Скендер и, кад поведоше реч о Леили, син се у Дина закле оцу да ће му због Леиле одрубити главу. И Арнауче не пљуну на обећану реч, већ

је испуни. Да ублажи рану срца за Леилом, диже руку на оца. Толико га лепотом била занела.

Ћути ноћ на топлим пољима. Ветар тихо шуми у класју порудела јечма, а у кули Дема Алдемара царује умор и туга.

Још мало па ће зора одагнati таму и стада коза растуриће се по горовитој планини. Уз јаснове свирале лаконогих чобана закликтаће песме о крви просутој због жена, о мегданима и бојевима.

Ћути ноћ на топлим пољима, а Дем Алдемар не миче очи са своје маузерке на зиду.

— Тако ти неба, бâбо, сумњаш ли у Ајдара Небију? — устаје Сулејман са столице и примиче се оцу.

— Не, Сулејмане... Ајдар није мој крвник! — прекида Сулејмана Дем Алдемар и, у том моменту, клону му глава на груди. Но Дем Алдемар опомену га да се одмакне, па пошто Сулејман седе, поче да говори:

— Погинуо сам због Леиле... Од руке человека који је хтео да буде његова... Име му знам, али: ни ти ни ико од колена мога нека не тражи његов траг... Нећу освету, и ко је буде хтео нека је проглед од мене!.. Хоћу да живите мирно!..

— Аман... бâбо! — викну Сулејман уvreђен али Дем Алдемар подиже глас:

— Био проглед, ако згазиш на моју реч!.. Погинуо као пас, ако не послушаш мој савет!..

— Хоћу! — одговори Сулејман и побледе.

— Закуни се у Дина да ћеш учинити онако како ти кажем да учиниш!..

— Тако ми Дина, хоћу! — закле се Сулејман и паде на колена с десном руком прислоњеном на груди.

Дем Алдемар се тада болно осмехну и мутним очима погледа у сина:

— Ти не познајеш крв Алдемара, али сад ће ти бити јасно каква је та крв, само кад ме са-слушаши... Но реч моја нека остане код тебе као аманет и — опет те опомињем: — божјој сабљи на самртном часу не умакао ако икome повериш тајну!..

— Божја ми сабља утрла колено, ако те не послушам! — заклео се Сулејман, а речи му биле одлучне и као огањ живе. Тада Дем Алдемар погледа пут собних врата, и кад виде да су затворена, отпоче:

— Мој прадед барјактар Исмаил Алдемар погинуо је од руке сина Јакуба због Јакубове жене Арифе коју је Исмаил био заволео... Мој дед Бајазит Алдемар погинуо је од руке брата Сејидина због Сејидинове жене Нециде коју Бајазит бејаше заволео... Мој отац Махмуд Алдемар погинуо је од руке сина Делије због Циганке Рамоне, чија лепота обојици бејаше одузела свест те се једне рамазанске ноћи поклаше као дин-душмани... А ја, Сулејмане... и ја сам погинуо од руке једног Алдемара и — прст на чело метни и размисли, па кажи од кога?..

— Погинуо си од руке Алдемара?! — плануо Сулејман и дохватио се рукама за главу.

— Од руке Скендера Алдемара, Сулејмане... Од пушке мога сина и твога брата...

— Ох... аман!.. је ли истина да му је Бог узео памет да то учини?..

— Не Бог, него Леила Незирова... Алдемари се убијају због жена... Арифа, Нецида, Рамона, Леила... Четири Алдемара које ја памтим одоше у гроб због жене... А крв њихова и даље живи... Али, Сулејмане, знај... усахнуће њен извор и... последњи Алдемар погинуће због жене... Алах је изгледа написао да тако буде с њима... Алах, који и узимај и даје, како сам хоће, јер је његова воља чудна и моћна... Његова воља је хтела да Леила не буде моја, него Скендерова... И одведи му је сутра као дар од оца... И буди насмејан да скитница не примети како знаш за тајну... То је моја жеља... мој последњи аманет!..

Дем Алдемар је завршио причу и склопио очи.

Хана

— Због Хане, кћери поглавице чергарског каравана који тога лета прође преко наше планине, паде глава Џема Камбера и Рамадана Садрије и погибе једанаест људи из њихове дружине. Чудо направи та гарава лепота од чељадета и, кад се опоменем тога дана, тако ми Дина, порасте ми коса на глави па задрхтим од неке студене језе, која ме од тада често обузима...

— Причај, Сефедине, како је то било — замолише Арнаути седокоса старца који те ноћи заноћи с њима у хану Рамиза Дервиша. Бејаху се вратили с пазара из Приштине, па их јесењи пљусак заустави на по пута, те пред Рамизовим ханом испрегоше волове, решени да ту преконаче и пут наставе тек сутрадан у зору, кад божја рука растера таму с несигурних друмова које су имали да превале док стигну до своје гласите Дренице, тамо преко планине...

— Е, ту причу о Хани није заборавио нико, ко се тог несретног дана нашао у дружини два најгласитија Арнаутина у то време, и вала — Алак нека ми опрости што грешим, — није ни чудо: јер ко је Хану видео, видео је младост какве није било ни у једном вилајету султанове земље. Једанаест глава паде због ње, и два побратима, рах-

метли Џем Камбер и Рамадан Садри, дигоше руке један на другог, као дин-душмани, као најљући крвници...

— Због Хане, због ћаволове кћери, плану пушка у гори и земљу зали јуначка крв! — певају и данас Арнаути по Косову и Дукађинској земљи... То је, Седефине, сигурно песма о Хани? — упиташе старца неколицина, чекајући радознalo његов одговор.

— О њој, јунаци моји, о Хани говори та песма, и, тако ми душе, да ме није освојио умор од овог пута, испричао бих вам причу о погибији Џема Камбера и Рамадана Садрије. Али старост притисла плећа, па не да... Еј... пусто турско, где су моји давни дани!..

— Тако ти сунца, Сефедине, попиј једну каву и запали, па причај — заграјаше људи у хану. И за час се пред Сефедином нађе гомила цигарета и ибрик пун црне каве са филџаном.

Старац весело протрља браду, па поче да сипа каву у филџан.

— Кад би ме некако видео Џем Камбер како сам ноћас прекрстио ноге на овој асури међу вама, знате ли шта би рекао?.. Насмејао би се велики арамбаша и прекорео би ме: ...Бабо једна, зар си то доживео, да без пушке пландујеш по хановима и пушиш господски дуван у мекоти?..” Би, неба ми, тако рекао и Џем Камбер и Рамадан Садри. Знам ја њих добро — нису умрли у моме срцу иако их нема...

„А много је времена прошло откад их нема. Они су погинули у младим годинама свога живота...

Сећам се да смо се тог дана одмарали после ручка и лежали на трави испод високог дрвећа. И кад је сунце почело да нагиње ка западу, дотрчаше код нас три стражара и саопштише нам вест да су приметили неки чергарски караван који се приближавао са западне стране наше планине.

Ми поустајасмо са земље да препречимо пут црној најезди. И ускоро пред нашим маузеркама караван стаде као без даха. Изненади се скитничка дружина кад уочи неслућену опасност на своме путу кроз планину. Њен поглавица једва у себи нађе мало храбrosti да несигурним ходом приђе Цему и Рамадану и да ропски падне на земљу, готово до њихових стопа. Бејаше то неки големо крупан брадоња са капом од вучје коже на глави и — онако мрк а с кукавичким понашањем пред наоружаним људима — натера нас на смех од срца дубок и незадржан.

— Ко си ти? — упита Цем Камбер загледан у Циганинову браду која је приметно подрхтавала иако тога дана на планини није било ни мало ветра.

— Ја сам Бејтулах Кариманов, роб божји и поглавица чергара, које водим по свету да нађу кору хлеба за душу, добри барјактаре гласите војске! — одговори брадоња неким свечаним гласом, тако да сви погледаше у њега као у неко чудо каквих није било у нашој планини..

— Бејтулах Кариманов... роб божји и поглавица чергара! — насмеја се Рамадан Садри смехом тако снажним да му се и рамена затресоше од њега.

— Јест, витеже, Бејтулах Кариманов, слуга јунака, и твој слуга, јер видим родила те добра мајка кад ти тако живо горе очи, јуначе мој млади! — сипао је Циганин бирање речи, очевидно уперене на циљ да одобровоље Рамадана Садрију. Но Рамадан Садри спусти тада длан на длан и зовући три најближа четника до себе.

— Вежите шпијуну руке! — заповеди и одмаче се да потчињени изврше његово наређење.

— Аман, поштени људи, за божје име, не грешите душе! — молио је поглавица чергара, али му молба не помагаше, јер и Цем Камбер понови Рамаданову заповест, пошто и он бејаше поверио да је Бејтулах Кариманов био шпијун што ради за цареве власти од које наше војводе беху заувек одбегле.

Пошто му свезаше руке наопако, људи хтетоше да га одведу у честар да га тамо испита Цем и Рамадан. Но тада, из једних покривених кола, искочи девојка и упути се ка арамбашама. Приђе им на корак даљине па погледа у Цемово лице:

— Ја сам Хана, кћерчовека кога свезаше твоји људи и дођох да те замолим да ми ослободиш оца, ако си јунак... Ако ти је срце икад учинило добро — барјактаре, нека то и сад учини, јер нисмо криви... Ми путујемо по свету и спавамо испод звезда крај огњева на мокрој земљи, али зло никоме не мислим... На дугим путевима кроз божје царство не чинимо грехове, јер да их чинимо знај, млади човече, изгорели би од сунца, поумирали од студи, пошто наше племе нема крова над собом... Наш је кров небо, и ми личимо на птице, јер лу-

тамо као оне, од брега до брега, од долине до долине... Ослободи ми оца, арамбашо, да продужимо по свету свој скитнички пут... Не узимај грех на себе, млад се, зоран, треба ти још година за живот, још снаге и здравља... Буди човек, па кажи своју реч: да ми ослободе оца!..

Цем Камбер гледао је збуњено у Хану, кћер поглавице чергарског каравана... Ми смо видели како му очи бејаху замагљене и лице као вино румено пред тамном лепотицом висока раста, танка струка, и погледа који је опијао својим топлим сјајем... Видели смо и како су му очи погледале на земљу, немоћне да издрже Ханин осмех... Бејаше освојен Цем Камбер, савладан влашћу девојачке лепоте и више није господарио собом.

— Кажи, нека ми ослободе оца, а ја ћу, лутајући по свету боса као данас, молити Бога за твоју срећу... Ујутру, кад ме сунце пробуди испод черге; увече, кад крај ватре на траву легнем да спавам, спомињаћу ти име! — молила је Хана...

И Цем Камбер тада подиже главу, па погледа у девојку.

— Хано, ослобађам ти оца!.. Ја, Цем Камбер, арамбаша двадесет и пет момака, наређујем да се Бејтулаху Кариманову одвежу руке!..

— Ја сам господар тридесет момака! — прискочи тада са стране Рамадан Садри и испроси се пркосно пред Цем Камбером.

— Мојој речи цена је моја глава! — плану Цем Камбер и докопа револвер па га упери у Рамаданове груди. Рамадан замахну десном руком да одбије смртоносну цев, али, руку му не послужи срећа. Цемов револвер плану. Рамадан паде на

траву. Крв шикну из његове топле ране. После се Цем одмаче од свога мртвог друга и крену ка Бејтулаху да га одвеже, али не стиже до њега. Неко од Рамаданових људи опали из честара и погоди га у чело. Паде и он на траву. Ми, његови, прискочисмо да видимо је ли жив и, кад га наћосмо мртва, подигосмо пушке. Отворисмо пальбу на Рамаданове четнике. И они на нас. И поче бој у гори. Пушчани тресак одјекивао је кроз тамне дубодолине, и губио се кроз дубраве, тамо ка Косову Польу... И можда би се утаманили међусобно у тој погибији, да Енвер Рустем, најстарији четник наше дружине, не викну са једнога виса:

— Људи, за велико Алахово име, прекините борбу!.. Спустите пушке и не просипајте узалудно крв један другоме...

Његове речи одјекивале су кроз сеновите горске дубине и биле некако дивне и чудно моћне... Као да их је изговарао пробуђени Пророк великим грешницима на земљи. И, за чудо, после престадоше пушке. А Енвер Рустем опет викну са виса:

— Ко је Арнаутин, нека заборави на овај страшни час... И сваки: и Рамаданов и Цемов човек, нека дође код мене са питомим срцем. Да поново постанемо људи. Да се помиримо и будемо браћа. Је ли беса да ћете се покорити мојој речи?..

— Беса!.. Беса! — јављали су се четници расположени по честарима...

И, одиста, сви послушасмо старца Енвера Рустема, и пред његовом пушком заклесмо се да ћемо убудуће бити једно и да нико неће спомињати дан наше велике погибије.

А после одосмо да пребројимо мртве. Нађо-смо једанаест погинулих другова и две арамбаше. Беше и пет шест рањеника, које смо после одвели код јатака да се лече. Погинуле закопаше неколицина у најближе гробље код једног села испод планине.

И паде сутон на гору...

Чергарски караван са гаравим шаторима, и ма-лим, од пута умортним коњима, одавно је био ујездио у поље модрих кукуруза и изгубио се у тиху косовску равницу...

— Због Хане, због ћаволове кћери, плану пушка у гори и земљу зали јуначка крв!..

— Јест, синовци моји, због Хане погибе тринаест Арнаута, а она оде у скитњу по свету са караваном свог оца Бејтулаха Кариманова...

— Хана!.. Хана! — уздахнуше људи на конаку, утонули у успомене на давна времена кад је стари Сефедин био четник Цема Камбера и Рамадана Садрије.

— Хана је и данас жива, Арнаути! — осмехну се Сефедин и полако поглади браду руком.

— Хана увек живи и путује по свету, чини ми се. И кад год кроз ноћну тишину чујем у даљини какву пушку, ја помислим да је тамо дошла она... Јест, Дина ми мога... ја тако помислим, и коса ми порасте на глави, од неке студене језе”...

Исповест осветника Таира

На коњу хитром као птичије перо понесено ветром, јурио је млад Арнаутин ка планини и сваки час се освртао иза себе, као да је хтео да види да ли га неко гони. Према бледорујном сјају сунца, које тек што није било зашло, отсијавала су са њега два кожна реденика и пушчана цев. Било је јасно да је грдан грех учинио овај коњаник, кад је онако бесно разиграо коња испод себе...

Границар Јован, који још држаше дурбин пред очима, повуче се полако у оближњи цбун. Исто то учинише и два његова друга Тодор и Војислав.

— Пазите да не промашите циљ ако не стане на први мој позив! — рече Јован приближујући пушку ка десном рамену.

— Да је срна не би нам умакао! — одговорише два границара гледајући низ шумску стазу између дрвећа.

— Прво пуцјте на коња, јер бих желео да нам жив падне у руке! — заповеди граничар Јован и отури дурбин испред себе.

— Разумемо, поднаредниче! — одговорише војници, са пушкама већ узетим на нишан.

На две три стотине метара испод њих чуо се ход коњских ногу. Арнаутин је јахао сасвим успорено, јер је узбрдица била врло оштра.

— Пут га води баш поред нас — шапну поднаредник двојици војника, тихим, али врло јасним гласом. Они га погледаше и тиме дадоше знак да разумеју шта им је рекао.

— Кад буде на десетак корака пред нама, вас двојица испалите по један метак у вис, а ја ћу искочити из цбуна да га зауставим. Јесте ли разумели моје речи?..

Два граничара погледаше у поднаредника и климнуше главама у исти мах.

Ход коњских ногу био је већ сасвим разговетан, тако да граничари оценише како се Арнаутин налази на близкој раздаљини од њих. На пет-шест десетина метара најдаље ако је могао бити.

И, одиста... иза оближњег шумарка брзо се појави очекивани намерник. Три граничара опазише га једновремено.

Арнаутин је био млад и витак у струку. Лица препланула од сунца, одавао је изглед жестока човека, у чијој крви има доста побуне и огња. Јахао је мирно и, надајући се у скровитост планине, изгледао прилично спокојан на седлу.

Кад се приближи на седам-осам метара, два граничара повукоше за обараче. Јекну гора стравно као да је погодише два грома. Узнемири се грање уоколо... Арнаутин притегну коњу узду и ободе га мамузама. Али би касно. Граничар Јован, са пушком упереном у њега, прискочи до саме коњске главе.

— Силази доле! — викну гласом који громко одјекну кроз дубраву. Арнаутин испусти узду из руку и занесе се назад.

— Аман! — оте му се преплашен крик из уста и с главе паде капа у траву.

— Аман... не убиј, за божје име! — додаде поново, примећујући са стране још две пушчане цеви уперене у њега.

— Силази с коња! — громну граничар Јован, мрко загледан у коњаниково врло бледо лице. И Арнаутин, згрчен као да га је стегла студ зимске ноћи, сјаха с коња. Граничари прискочише те га разоружаше. Затим му наредише да узме коња за узду и поведе га ка караули на вису. Он се понизно сагну па дохвати капу са земље. После кренуше ка вису.

Кад стигоше, беше већ пала ноћ.

Око загрејане пећи у караули седело је неколико граничара кад бану задоцнела патрола. Све очи погледаше у Арнаутина, који се, збуњен и плашијив, клањао још од врата, држећи десну руку на грудима...

— Спремите вечеру за нас четворицу — рече поднаредник Јован, скидајући пушку с рамена. Три војника устадоше да изврше његово наређење.

Видећи да Арнаутину још дрхте ноге од страха, граничар Јован поче да га бодри да буде слободан. Рече му да му неће бити ништа животу, само ако поштено каже шта га је нагнало на покушај да пређе преко границе.

— Казаћу божју истину, Дина ми, само ми по клоните живот, господине! — закле се снуждени човек, гледајући у поднаредникову озбиљно и мрко лице.

— Живот ти је сигуран! — рече му Јован мирним и топлим гласом.

— Нека ти Бог дâ здравље! — осмехну се коњаник, и поче да једе са осталима, кад га понудише вечером.

Напољу је јечала гора у поморчини. Ветар лудо шибао зидове тврде карауле и ломио се низ беспуће преко стења, разбијајући масе облака, нико спуштених над земљом.

Ноћ је била бурна, пуна страха и студи.

— Да те не ухватисмо ми, ова ноћ би ти дошла главе! — прекиде тишину поднаредник Јован и погледа у Арнаутина који бежаше престао да једе и о нечemu размишљао.

— Би, видим то добро! — трже се он а тих осмех пређе му преко лица.

— Ове ноћи убијају курјаке по дубодолинама и орлове на литицама, знаш ли ти то?..

— Погибија је била близу мене... али, ја... ја сам јој се и надао да дође... Но Бог, ево, рече да паднем у ваше руке. И, нека је благословен тај час — сад видим колико волим да живим... Наведе ме срце на грех те полудех и узех пушку у руке. Нисам имао злу душу, али пролио сам људску крв... Убио сам га, господине, зато што ми је украо њу, жену Ваиду, коју сам много волео... За шаку сребра продаде је другоме, иако је од мене узео половину имања за њу. То имање потроши, купујући жене, па је хтео још пару и, узе Ваиду, да опет заради. Кћер му је она била и није га волела. Знала је да није човек иако је родитељ. Сто пута ми је говорила: „Тайре, он нема душе... за паре би попио и мајчину крв”... Паметна је била Ваида, али Сејидин је дозва на превару, те је продаде Азему Камберу. Кад сазнах за то, мене

уједе срамота. Постадох отрован и љут... Две године чеках дан док се пријатељи састадоше. Јуче су били заједно и Сејидин и Азем у хану Бајазита Трнаве. Кад ме људи известише да су тамо, ја узех пушку и дођох у хан. Са првим метком погодих Сејидина у чело, а на Азема испалих четири, од којих му један откиде нос. Остаде жив, видех, јер устаде са столице и јурну рађен камени. И с њим читаво село Сејидинових рођака и пријатеља. Но ја се докопах већ опремљена коња и побегох испред Арнаута...

Тайре за тренутак престаде да прича. У караули наста мир. Није се чуо нико. Само је у пећи пузкарао жар и напољу се церекала луда ноћ. Злобна као звер гоњена зимом и глађу.

— Тайре, зло си учинио за себе! — рече замишљено граничар Јован, палећи цигарету.

— Зло, господине... али без тога зла нисам могао да живим. Арнаутин сам по трагу, а наша је нарав чудна. Ако ми запалиш кућу, омрзнућу те, а ако ми погледаш жену, убићу те... По нашем закону нема друге казне за то... Ваида је била моја жена и волео сам је више од иједне лепоте коју је земљи даровала Алакова мудрост... Много сам волео Ваиду. И, онога јутра кад видех да је нема, скочих на коња да је тражим. Јурио сам друмом што води ка Косову Польу, јер ми рекоше да је тамо пошла. Био је врућ дан, пун оморине и сунца... Не стадох никде ни за трен ока, не окренух се ни лево ни десно, само да бих је стигао. Но не послужи ме срећа. На путу ми посрну коњ и паде мртав испод мене. Претерах са брзином и вранац не мога да издржи. У дом се

вратих без њега. А после, од јада падох у постельју. Седам недеља лежах и не видех сунце. А у то време, кад сам боловао, испричаше ми пријатељи како је Ваида отишла у Сејидинов дом. Био јој поручио како јој је мајка на умору, па жели да је види. И, Ваида, не знајући за замку, једне ноћи по месецу, оде у очев дом. Кад је тамо стигла, Сејидин јој је свезао руке и свезану је предао Азему Камберу. Она се бранила од сile, али узалуд. Азем је одведе са собом. Веле, неколико пута хтела је да убије себе, али није јој дао Азем. Он је увек био поред ње. Две године није га нико видео изван ограде његове камене куле. Бојао се да му не побегне робиња, да је неко не украде и доведе је мени. Али за то се није нашао нико. Моја рана болела је само мене... И, јуче... кад чух да су моји душмани у хану Бајазита Трнаве, у мени плану крв. Није било сile која би ме зауставила да не убијем... И убих... Убих да се оперем од срамоте. Да ме не показују прстом по свету, као кукавицу без срца. Зато убих, а не што ми је зла душа... За част... за образ... за име... убијају поштени Арнаути!..

Таир заврши причу врло узбуђено. А после се замисли. Као да се спремао да продужи исповест о својој судбини. Но ноћ је била дубока и поднаредник Јован нареди да слободни спавају. Међу њима спомену и Таира.

Кад је освануо дан два војника спремише се да Таира спроведу до прве карауле у близини. Тамо су га чекали жандарми.

Пре него што крену на пут, Таир се окрену граничару Јовану.

— Хвала ти што ми не узе живот, кад синоћ на тебе онако налетих... Молићу се Богу за твоју срећу... Живот је леп и на земљи ништа није скупље од њега. Ни част, ни понос, ни љубав... То сам видео синоћ пред твојом пушком упереном на мене...

Границар Јован се сетно осмехну и пружи Таиру руку. И спроводници кренуше с њим, и брзо се изгубише иза модрих смрека.

Заклетва

„Шта има да каже Рамона, кад ми јуче рече да је будан чекам у поноћ?.. Каква је то прича коју је крила од мене и зашто јој образи побелеше и постадоше студени као снег, док је иза плота разговарала са мном?!“ Мислио је Абедин Садри. „Ако ме превари!.. Убићу је, па нек ми Алах суди за грех и њену крв. Три године је вољим и луд сам због ње. Гинем и страдам... не спавам ни кад сам уморан од рада... Откад су Арнаутке постале мајке, ниједна не роди сина несрећнијег од мене... Рамона ми је у свакој мисли, у свакој жељи, и ниједан мој час није без ње... Ни кад се Алаху молим не мислим на њега колико на њу... Грешан сам и проклет... Луда је моја глава и немам мира. Рамона ми је све... А она јуче рече: „Чекај ме на кули, да ти испричам причу која ме мучи“... Шта има да ми каже том причом и, зашто не долази кад је поноћ давно прошла“?..

Абедин Садри скочи са сецаде и отвори прозор. Погледа у ноћ на покошена поља и напре же слух као да је хтео да чује Рамонин ход из tame. Али ноћ је била без гласа, и тиха. Све је ћутало. Само са бледог дрвећа уоколо, капала је роса с листа на лист и, негде, тамо ка Косову Пољу, хујале надашле воде између брегова...

— Нема Рамоне!.. уздахну Абедин Садри и врати се на сецаду. Леже и спусти руку на срце као да је хтео да укроти његову луду побуну. И, док је тако лежао, чинило му се као да га притискује нешто големо и тамно, слично тежини пленине под мокрим облацима.

Лежао је Абедин дugo, док му најзад поглед паде на маузерку, која је висила на зиду, одмах до његове главе. Та пушка одагна сумор с његова чела и он се тихо осмехну, задовољан као залутали путник који је случајно наишао на давно изгубљени пут...

— Убићу је њом, ако ме превари! — рече гласно, а очи му синуше оштро и живо... — Нећу да постидим име мого соја. Осветићу се, а после... нека ме вежу, биће ми лако робовање!.. Знаћу да више нема Рамоне, и да је не грле ничије руке!..

Абедин устаде па скиде пушку са зида и спусти је на сецаду. А он седе поред ње и замисли се. Једно сећање одведе га у далеке дане. Сети се погибије свога оца, рахметли Бахтијара Садрија... Кад га нађоше убијена уврх сеоских вођњака, рођаци не хтедоше да га мичу с места где је лежао, док не позваше њега, Абедина, јединог Бахтијарева сина. Рекоше: „Абедине, бабо ти је погину од непознате пушке — по закону твога соја, освета треба да буде дело твоје руке“... То је било пре једанаест година и Абедин се јасно сећа да је тога јутра обећао рођацима да ће осветити крв свога оца...

И он је на ту освету мислио све до ноћас и, сваке вечери, заклињао се пред Бахтијаревом по-

шком на зиду, да ће је извршити, ако га послужи срећа да икад наиђе на крвников траг. А ноћас, ето... заборави да се закуне пред пушком, и, мисли га однесоше далеко од свега на што је до сад мислио, па и од ње, те давно обећане освете, која га стално мучи...

— Нека ми Алах опрости за заборав ове ноћи! — устаде Абедин и прислони пушку уз груди... — Осветићу те, Бахтијаре, и крв твоја неће бити изгубљена, ако ми небо очува руке и очи... Заклињем ти се божјим сунцем, да нећу погазити закон који Арнаути поштују откад се зна за њихово име... Ако се нађе душманин који те уби, Бахтијаре, биће мој... моја ће рука бити осуда за њега...

Дugo је Абедин Садри шапутао речи своје заклетве. После је обесио пушку где је била и упутио се ка прозору. На мокрим пољима бледела се измаглица дуге ноћи. Преко гора у даљини јездиле масе облака, хитро као да их неко гони...

— Нема Рамоне... прошапута Абедин Садри, загледан у небо изнад брегова. У тамним дубинама свода дрхтало је неколико звезда као да су се спремале за велики плач...

— Нема Рамоне! — прошапута опет Абедин и хтеде да затвори прозор. Али, тада се чуше кораци из tame. Абедин погледа ка капији која беше отворена. Срце му нагло заигра од радости. Виде Рамону како се тром приближује каменим степеницама које су водиле на кулу.

Пошто уђе, Абедин је погледа са стрепњом и збуни се. Колена му задрхташе од неког тајног и до тада непреживљеног немира.

— Седи! — рече јој гласом који је тамно подрхтавао у грлу...

Али Рамона је ћутала као да не разуме речи човека што је стојао испред ње. И после дуге тиштине сагнула главу па погледала у земљу...

— Зазор је, али голема је невоља која ме нагна да, у ово доба, прекорачим праг твога дома... Опости, Абедине, што згазих на стари адет наших предака и, као девојка, дођох код тебе... Луди су путеви муга срца... љубав ме нагнала на грех...

Рамонино лице горело је руменилом врелога стида и Абедин Садри био је зачуђен пред њим.

— Нека је свет час твога доласка, девојко! — рече јој и одмах продужи: — У моме срцу нема зла за тебе!..

Рамона се осмехну, али њен осмех био је сетан и далек од правог радовања.

— Ноћас је последња ноћ кад ми говориш то што је било срећа за мене!..

— Не разумем те! — плану Абедин Садри и трже се као да га заболе каква љута рана.

— Страшна је моја прича, јуначе, али смири се: кад ме чујеш, брзо ћеш заборавити на све, и биће ти лакше... Омрзнућеш ме и, мој траг постаће ти туђ и далек...

— Никад, Рамона! — уздахну Абедин Садри и прекиде њене речи, па одмах настави: — Алах може да утре све што је створила његова мудрост, али моју љубав према теби не... Заклињем ти се сунцем, без кога жито не би могло да рађа, да те волим!... Тако ми земље, у којој почивају кости наших дедова, опостићу ти сваки грех, само кажи да си моја!..

Рамона бризну у плач и покри очи рукама да скрије бол.

Абедин Садри приђе јој и хтеде да је загрли.

— Даље од крвникove кћери! — викну она тад, и измаче се неколико стопа испред њега...

— Не знам шта значе твоје речи!... — збуни се Абедин Садри, а лице му побледе од неке тамне слутње...

— Видим назиреш моју тајну — сетно се осмехну Рамона, гледајући право у Абединове замагљене очи... — Једанаест је година откако тражиш кривца за смрт свога оца, рахметли Бахтијара Садрија. Једанаест година сваке ноћи кунеш се пред његовом пушком на зиду, да ћеш га осветити, само ако те срећа послужи да сазнаш за душмана свога дома. И ето... Стиже тај дан да чујеш његово име. Рахметли Бахтијара Садрија убио је из заседе Омер Бајазит и — он ти је крвник!...

— Рамона! — крикну Абедин Садри и удари се руком по челу.

— Рахметли Бахтијара Садрија убио је Омер Бајазит, мој отац, и он ти дугује покојникову крв. То сазнах од њега пре недељу дана и, ево — дођох да ти кажем...

Рамона стаде... Абедин Садри виде како јој задрхаше руке. Хтеде да је нешто пита, али није имао речи за то. Са погнутом главом погледа у очеву пушку на зиду. Био је блед у лицу и мрачан. Непомичан...

Кад подиже главу, изненади се. Његова соба била је празна. И у њој мир дубок и болан. А тамо доле, низ сеоски пут, чуле су се ничије лаке

сандале. То хита Рамона кроз таму. Лепа кћер крвника Омера Бајазита...

Абедин Садри приђе прозору и погледа у небо. Затим се врати и стаде пред очевом пушком:

— Осветићу те, Бахтијаре, дође дан да испуни своје давно обећање!.. Послушаћу страшни закон Арнаута, да не погине понос твога дома... Нека ти више душа не лута по раскоршћима путева; у моме срцу гори твоја крв...

И Абедин Садри скиде пушку са зида па крену у ноћ...

Демиров отац

Јакуб Исмаил заврши причу о љубави његових предака према коњима. Тада у конаку за неко време настаде мир. А после, сви погледаше у старца Демира Дервину. Он одмах схвати да сад очекују њега, па се мало накашља, а испод седих обрва засветлеши му два жива, весела ока.

— Дуван без каве и јеглен без старих људи не иде! — рече он, гледајући у тагар са жаром, који се налазио на сред собе. Арнаути се наслеђаше добројудно Демировим речима и сви потврдише његову мисао. Њему, очевидно, би мила њихова пажња, па поглади браду руком, и погледа их пријатељски и топло.

— Испричају вам нешто из живота мог оца, рахметли Целадина Дервине...

— Мир покојникову пепелу! — прошапуташе присутни и тихо прислонише руке уз груди, у знак поштовања према давно упокојеном.

Демир Дервина извуче чибук иза појаса и пошто му донесоше жар, запали.

— До сабаха за сан има доста сата за људе који сиђоше са седла, и загазише у седамдесет трећу, као ја... И баш, кад желите, ето да вам испричам нешто о Целадину Дервини...

— Одавно не чусмо твој глас, стари јуначе! — одобровољише се Арнаути и сви погледаше у старца Демира Дервину.

А он се мало замисли па се опет накашља.

— Азгин Арнаут беше мој отац, рахметли Целадин Дервина — отпоче Демир своју причу... — Пушку је волео више од жене, више од мајке, и од ње се никад није одвајао. Даровит да устрели докле оком види...

— О томе се и данас прича по Метохији и Косову — упадаше у реч неколицина њих, али одмах стадоше да не скрену старца са правца којим је био кренуо.

— Гледао сам га како нишани орла у лёту испод самих облака. Птица се полако вије висинама све док Целадин опали. А тада, падне доле, туло као мокра врећа. Целадин дотрчи до ње и ја с њим. Он гледа у убијеног орла и окреће се к мене... „Видиш ли, сличавче, како се нишани?” — пита ме и хвата руком за уво па вуче... „Видим!” — дерем се ја, али он ме не пушта... „Ако не научиш да стрељаш као ја, убићу те као ову птицу!” — прети ми он и пружа пуну пушку... „На, да видим јеси ли ми син! — даје ми маузерку, а кад је ја узмем, он отрчи на двадесет корака испред мене, па скине капу с главе и баца је на земљу. После се врати и стане поред мене... „Пуцај у капу!” — наређује ми и гледа ме у очи... Ја узмем пушку на нишан и опалим. Зрно запири, али не у капу, него у брдо, хиљаду метара далеко. А Целадин опет за уво: „Копиле једно, ти ниси арнаутски сој!” — псује ме и окреће око себе. Ја вичем и молим да ме пусти, но не помаже... Еј,

колико сам пропатио док сам био мали... Џеладин је хтео да будем стрелац као он...

Демир за тренутак прекиде причу, јер га по-нудише филџаном црне каве и дуваном. Тада запалише и остали. У конаку је било топло и мирно. Арнаути су ћутали...

— Старо турско беше муабет уз каву и дуван, и тај адет полако пропада. Дођоше нови земани, које не разумеју људи из мого вакта! — уздахну Демир тихо и пружи испражњену шољицу за црну каву. Али домаћин му нали и другу, но он је одби.

— Бог ти дао родну годину! — ...Срце ми је више не жели, па да потоцима тече низ Косово... Него... где оно стадох са причом о рахметли Џеладину Дервини?

Пошто га присутни подсетише на оно што је био до тада испричао, Демир се убрзо прибра.

— Сад ћу да вам испричам колико је Џеладин волео да стреља и колико је та његова љубав за то била луда — настави он.

„Негде пре педесет година, мислим толико је-сенас баш прође, ја и Џеладин одосмо у планину. Беше се чуло како је тамо однекуд дојурило стадо дивљих коза, па Џеладин, жељан лова, добави пушку и за мене те оба кренусмо у гору. У мучном пробијању кроз густе честаре планине проведосмо узалуд дан од јутра до сунчева заранка. Не уловисмо ништа ни ја ни он. После сиђосмо с висова и, пошто обојица бејасмо врло уморни, заустависмо се код једног извора на брежуљку у самом подножју планине.

Ту скидосмо обућу те расхладисмо ноге. И одморисмо се. А после устадосмо да продужимо пут.

Но не коракнусмо ни десетак корака кад Џеладин стаде. Погледа на пут што у долини кривудаше између зелених кукуруза. На три четири стотине метара од нас бејаше уочио једног коњаника под оружјем.

— Видиш ли оног человека на коњу? — упита ме, гледајући у путника неким чудним и тамним погледом.

— Видим! — рекох ја не слутећи шта се у том моменту збива у Џеладиновој глави.

— Шта мислиш? — погледа он у мене спремајући пушку на нишан. Ја претрнух од чуда и, хитрим покретом руке, ухватих оца за груди, да не учини лудост. Но он ме тада одгурну од себе за читавих десет корака. И док му опет приђох, његова пушка плану... Обојица погледасмо на пут... Човек на коњу пови се устрани, једанпут, двапут и... онда паде са седла... Не покрену се ниједном... Мени порасте коса на глави...

— Видиш ли како се нишани?! — погледа Џеладин у мене очима савршено мирним. Мене заболе срце од тога.

— Ти си крвопија... курјак! — планух ја као огањ и пљунух му у лице. Он тада побледе као самртник па се одмаче од мене једно пет шест корака и нанишани!

— Нећеш више! — шкргутну зубима и притеже пушку.

— Убиј! — раскопчах кошуљу на грудима и погледах смрти у лице. Но Џеладинове руке кло-

нуше. Маузерка му паде на земљу, а он се сагну те је подигне.

— Јунак си! — рече он тада и покуша да ми приђе. Али ја га не сачеках, него, највећим трком, побегох низ планину.

И од тог дана отац ме више није мучио... Онај убијени коњаник био је син Рама Омербеговића. Син гласита оца и јуначке куће, која, кад дозна за погибију невиног момчета, устаде на ноге и плану. Не прође ни недеља дана а Рам сазнаде од чије му пушке паде син. И стари барјактар поручи рахметли Целадину да се наоружа за мегдан. И, једног дана, кад у Вучитрун беше пазар, срећоше се два душманина испод зидина куле Војиновића. И ту Целадин остави главу. Ускомеша се свет што виде овај призор, али се убрзо стиша. Крв за крв, дознадоше после људи, и заћуташе над овим убиством. Заћутах и ја, јер освети није било места. И... ето тако Целадин оде Богу на суђење...

— Кисмет! — уздахнуше Арнаути дубоко, утонули у таму давно протеклих земана. Били су чудно замишљени пред причом о необичној ћуди Целадина Дервине.

Демир се на њихову реч тихо осмехну па даде:

— Кисмет сам човек прави и зло не долази од Алаха!.. Алах је добар и његова мудрост нема граница... А ми, људи?.. Еј, грдна би била прича о нашим лудостима... Ми убијамо један другог... Због жена, због злата, ни за што... Опијемо се варљивим сластима и ниједан наш дан није без зла и без греха... Је ли тако, Арнаути?...

— Тако је! — одговорише сви у конаку. Тада Демир устаде да иде на починак. Устадоше и остали да га испрате. Кад се нађоше у дворишту, Демир погледа у ведро небо изнад себе...

— Алах је велики! — рече још једном и онда се изгуби и убрзо зађе иза тамних плотова који су мирисали свежином пробуђена пролећа на видику...

Пушка

Јесен је већ била засула потоке увелим лишћем са дрвећа и утишала жамор до јуче ведре планине, чије су тамне честаре сваког свечаног дана посећивали Цигани дрвари из оближње варошице у долини. Тих дана се шумар Тодор одмарao и није хтео да се ломи по гори у време кад побожни имају добра срца и моле Бога да им помогне.

Кад се нађосмо с оне стране планине, сунце бејаше пребродило равну Метохију и утонуло у масу облака који су, мрки и тешки, скривали врхове руговских литица и изгледали као какав голем бедем, створен руком чија моћ далеко надмашије човечју. Били смо прилично посустали и осећање неизвесности изазивало код нас неку тешку нелагодност, сличну оној коју осећа уморан путник у непознатом крају. Јер, додуше, нас неколицина одиста нисмо знали ни где смо ни куда идемо, него смо се, онако, на божју вересију, прикључили уз хајку, па с њом дуги дан крстарили од брега до брега, од потока до потока, наоружани ловачким пушкама из којих једва ако смо испалили неколико метака на целој дужини свога пута, и то не на нешто богзна како дивље и опасно — него на јата врана, групице дивљих голубова у лету и остale птице које су се налазиле у кругу дometа нашега

оружја... Да је, по каквом лудом удесу, тај озлоглашени медвед за кога се беше прочуло како ноћу силази с планине и спушта се до села, наишао на нас, сумњам да би му закукала мајка од нашег оружја. Толико је било убојно. Али имадосмо срећу: нити сретосмо ми њега нити он нас, иако пређосмо толики простор само да би се мушки огледали...

Дан се полако гасио у мокрим долинама замагљене Дренице. Шарпланински ветар све оштрије шибао наше руке и лица. Ишли смо још напред и били све зловољнији уколико је видик постајао тамнији. Приближујући се једном стромом брегу, покривеном голом ситногорицом, разговарали смо о повратку натраг. Али не дођосмо до одлуке. Ту, у подножју тог брега, доживесмо једно врло пријатно изненађење. На излоканом шумском крчанику, једва неколико метара испред себе, спазисмо човека. Погледасмо га. Познадосмо Арсена Поповића, претседника Језерске општине.

— Ви данас настрадасте ништа мање него онај Јанко на Косову! — дочека нац и питомо се осмехну, примећујући да смо се истински уморили на путу.

— Имаш право, чика Арсене! — одобри неки од нас.

Мало застадосмо, запалисмо по цигарету и смакнусмо с обуће читаву гомилу смонице која се за њу беше нахватала дуж пута преко мокрих њива. Претседник Арсен рече нам како ћемо ићи на конак код његовог побратима Брајма Раимовића, Арнаутина, чији су стари још од далеких земана били барјактари у овом крају. Пристадосмо. Би нам мало чудно како претседник не води рачуна о томе да

нас има седам на броју и да толико мусафира не жели нико, па сигурно ни тај његов побратим Браим Раимовић. То му уступи и напоменујмо. Кад нас чу, он се наслеја из свега срца:

— Не знате ви Браима Раимовића, драги моји синовци... Његов понос, част, гостољубље, кућу...

И поче да прича о свом побратиму. Дотаче се Балканског рата и изнесе стање које је било после њега наступило у проширеном делу Србије. Исприча како су се тада били испречили Арнавути да бране султана и његову царевину. Злоћудни као осињак, устали и докопали оружје па одбегли у гору. И почели да убијају из заседа. Да паде све што није било њихово. Тада се појавио Браимов отац, барјактар Раим, и пружио руку ка Арнавутима. Опомену их да буду мирни, укорио, и препоручио им добру вољу према победницима. И они послушали барјактара Раима па се покорили новој власти. Сви до једнога. Толико су поштовали његову кућу и толико ценили његову барјактарску реч...

Претседник Арсен причао је о барјактару Раиму и његову сину у чијој ћемо кући провести ову мокру ноћ што је маглом притискивала бескрајни простор голе ситногорице испред нас, све док га не прекиде урлик паса који се чу из омањег луга, једва добру стотину метара удаљеног од нас. А тада прекиде причу и стаде. Рече нам да смо већ дошли до циља.

И, одиста... не прође много кад се испред нас нађе читав чопор крупноглавих паса, озлојеђених, тек пуштенih из ланаца. Одбијајући их од себе наиђосмо на камену кулу, са тамним, врло тамним кровом. Око ње је била висока ограда од цигле...

Стадосмо испред затворене дворишне капије. Претседник Арсен се накашља па затим примаче до саме капије:

— Еј! ефенди Браим Раиме! — ускликну он, тако снажно, да се ми, изненађени, задивисмо оштрини његова некако подмлађена гласа, за који би тешко веровали да је био његов да га нисмо чули рођеним слухом...

Из камене куле нико не прихвати претседников дозив и он би принуђен да га понови још двапут.

Тада се у дворишту чуше нечији троми кораци. Почеше да шкripe тешка двокрилна врата и, пошто се широм раскрилише, појави се он, Браим Раимовић. Познадосмо га по бради белој као оправо овчије руно на сунцу.

Би не мало изненађен кад нас виде.

— Машала', доста људи зна за моју кућу! — осмехну се он и пријатељски пређе погледом преко наше групе. А после погледа у Арсена. Читав минут не скиде погледа с њега. Најзад се залете к њему и настаде срдачно поздрављање по арнавутском обичају. Питали су један другог о свему. О срећи дома, о здрављу чељади, о роду земље, о напретку стоке, о миру у селу... и свему осталом према чему постоји интересовање људи њихова положаја. И, после свега тога претседник Арсен упознаде и нас са својим побратимом и, очевидно, овоме би веома мила наша неочекивана посета. То прочитасмо у сјају његова погледа и у ведрини његова лица. И због тога постасмо некако много лакши и ведрији. Огрејаћемо се. Вечераћемо код човека који нам свој дом отвара као пријатељима.

Те мисли тек што нас беху обузеле, а већ се најосмо у пространој одаји, засттрој асуром од шевара и осветљеној светлошћу петролејске лампе. Около приметисмо многобројне јастуке, поређане поред сва четири зида. Насред собе тагар са жаром, а у једном углу плехану пећ, већ сву румену од загрејаности. На зиду ка истоку, о једном клинцу висаше нека чудна пушка, сва ишарана гранама од сребра и злата. Мени се поглед простио прикова за ту пушку, тако да убудуће опште нисам обраћао пажњу ни нашто друго осим на њу. Она је била мало слична оружју које сам до тада гледао...

Да не донесоше каву и дуван ја бих још дуго гледао у пушку на зиду и у њене чудне гране од сребра и злата.

Али кад се појавише два момка, сигурно два рођена Браимова сина, како одмах помислих кад их видех, ја се тргах. Прихватих каву са поднетог послужавника. Пијући је, приметих како ме гледају очи Браима Раимовића.

— Ти, момче, рекао бих, заволе то оружје на зиду!..

Пошто потврдих да је тако, Арнаутин се осмехну једним болним осмехом, па са уздахом продолжи:

— Пошто вечерамо говорићу вам о тој пушци на зиду. Њена је историја доста необична и луда. Говорићу вам о њој зато да видите како су моји волели оружје и шта су све чинили да би дошли до њега. Ту причу могао би вам рећи и побратим Арсен, али мислим: биће боље да говорим ја, јер је он уморан од хода преко планине, тражећи вучје

трагове по дубодолинама... Је ли тако, јуначе Арсене?...

— Јунак никад није уморан! — одговори Арсен одбијајући густе колутове дуванског дима испред себе.

— Тако је, Господа ми Бога! — наслеја се Браим из дубине груди. Видело се да му се допало побратимово мишљење о јунацима...

Донесоше вечеру...

Док се окреписмо царски, оде неколико јела. Тек тада осетисмо да смо променили расположење и постали орнији за разговор и весеље. За време трајања вечере упознасмо сву величину Браимовог гостољубља. Њему се чинило да ћемо остати гладни иза трпезе па нас је стално опомињао да једемо. А кад би неко, већ сит, престао да узима даље, он је говорио:

— Ти, делијо, издајеш дружину на послу!.. Не ваља ти таква работа међу људима и боље је да останеш још...

Тако је говорио свима који су устали иза трпезе раније него што се њему чинило да треба да устану.

После вечере послужише нас кавом и дуваном. И тада настаде разговор о нашем дану по горама. Он не би дуг и на ред дођоше друге ствари.

Да не би заборавио на причу о шареној пушци, опоменусмо Браима на обећање које бејаше дао. Пошто нас саслуша он се осмехну и сетно замисли. А затим уздахну и кроз прозор погледа у мрачну ноћ на бреговима. Палећи цигарету отпоче да прича...

— Због те пушке на зиду паље осам мушких глава, од којих су три из муга дома... Други би је, можда, због несреће коју је доносила свакоме ко је имао у руци, предао ћаволу или огњу, а ја... ја је, ето чувам — а тако ми неба, чини ми се да ће ми једне ноћи баш она доћи главе, како се некако муте ова нејасна и неверна времена, над којима човек не може бити ведар ако има имало мозга у глави...

Ту Браим Раимовић стаде и дубоко се замисли као да прибира сећања која би му дочарала све оно што се забило с пушком од које га, како сам рече, често спопадају нека мутна страховица преко ноћи. Посматрајући боре на његову брижну челу и ми се зачас променисмо и схватисмо да ће Браим да говори о нечему што га мучи и што му убија спокој у позно доба живота. И не само што то разумесмо ми, него и претседник Арсен изгледа да осети да ће у Браимовој причи бити нечега неизвестног за њега па се и он спреми да саслуша речи свог седокосог побратима.

На тагару са жаром кључала је вода и из ибрика за каву све јаче избијао млауз вреле паре. Тек пошто нас момци послужише и другом кавом, Браим подиже главу и погледа к нама:

— Дреница је вазда била јогунаста — отпоче... — те године би буна у њој и султан послал војнике да је укроте. Из аскера остале много попаљених села. Изгубе доста војника и Арнаута и тада се буна смири... Мој стриц Сулејман Абдурахман враћао се из боја... На путу стиже једног од царевих чауша и, за љубав пушке којом је овај био наоружан, потеже нож и прободе га. Пушку донесе

у наш дом и по њој се прочусмо. О оружју мога стрица почеше да се причају чуда међу Арнаутима. И, једне ноћи, док је он спавао, не мислећи ни на какво зло, три брата Орлата, арамије из села Омара, упадаше у његову собу и покушаше да му отму пушку са златним и сребрним гранама. Сулејман уби двојицу од њих, али трећи Орлат би јунак те их одмах освети главом муга стрица. И тада докопа пушку па хтеде да побегне. Но у дворишту га стиже мој отац и, после добар сат хрвања с њим, успе да му је отме. Неколико година држао је пушку код себе. А кад одрасте Сулејманов син Ферат предаде му је и исприча све што се с њом било догодило до тада. Ферат пушку узе, али не носи је дуго. Исте те године смакнуше га синови два погинула Орлата. Узеше и пушку из његових мртвих рук. Од Сулејмана не остане више нико...

Кад мој отац дознаде ко уби Ферата, заболе га срце од туге. Много је волео свога синовца. Да би га осветио, годину дана лутао је преко ноћи око крвничких кула, са пушком готовом да плане ако се ма који од њих појави. И послужи га срећа. Једне ноћи, с три своја добра пријатеља, упаде он у конак где су Орлати били на окупу. За Ферата уби двојицу од њих и узе његову пушку па се изгуби у ноћ...

Тридесет година та пушка остале у нашој кући, као успомена на проливену крв и као опомена да будемо будни и спремни пред душманима који се намножише откад нам она дође у дом. Мој отац, рагметли Раим Абдурахман није је испуштао из руку. Где год би кренуо она му је била друг.

С њом је спавао, с њом се клањао Богу и пророку. Све до једнога дана... Би суђено да и његова глава падне због ње. Убише га Орлати на друму. Баш испод њихових камених кула нађосмо га једне зоре са самртном раном на челу. Умео је да нам каже, не само то како су га напали Орлати из заседе, него и доста других ствари. Јер кад му зададоше тешку рану на челу, Орлати нису видели шта су постигли. Барјактар Раим, још врүће крви, имао је довољно снаге да скочи у први честар поред пута и маховином напуни рану из које је лила крв. Тако проведе ноћ у том честару. А кад се на истоку забеле свитање дана, срећа хтеде да баш ја наиђем на њега. Разминуо бих га, али он је био при свести па ми се јави. Прискочих му. Појасом му завих главу и вратих се у дом да зовнем синове за помоћ. Пошто га донесосмо и спустисмо на постельју, он исприча све што се са њим одиграло те несрећне ноћи. Каза да су га обранили Орлати. Закле ме у божје име да никоме не причам о томе. Него кад умре да га сахранимо као да је умро природном смрћу. Да више не лијемо крв ни ми ни Орлати. Да завлада мир у нашим домовима... Послушах оца. Кад је испуштао душу по његовој жељи заклех се у небо и сунце да ћу сачувати тајну. Њему би мило моје обећање па ме благослови. А онда клону... „Не проливајте крв због пушке”... рече и затвори очи тихо као да се спремао за ноћни одмор...

Тако заврши мој рахметли отац, барјактар Раим Абдурахман...

Сахранисмо га уз учешће неколико села. Не рекосмо никоме да га је у гроб отерало пушчано

эрно... То остало је тајна. Данас се свуда мисли како је он умро смрћу која долази од Алаха. Ето... и мој побратим Арсен Поповић до ноћас није знао ово што вам рекох...

Браим Раимовић за тренут прекиде причу. Ми смо већ били уронили у нека тамна осећања... Чинило нам се као да над нашим главама стоји нешто огробно и кобно. Големо као ледени облак и тамно, виси над нама.

— Девет година ја ћутах — продужи Браим Раимовић — и не рекох никоме оно што ми отац препоручи да кријем... Но у последње време осетих да ме тајна мучи... Јавља ми се Раим пошто заспим и кори ме зашто га не светим... Ја објашњавам како ме баш он заклео да то не чиним, а он се тада, љут на мене, одмиче и нестаје га до друге ноћи. А онда опет дође. Тако већ годину дана скоро... Бриге су ми разбиле сан и уморан сам... Умрећу, чини ми се, од јада... Не желим да лијем крв Орлата. Четири им главе покидасмо ми... Па опет... пре недељу дана узех пушку и рекох: убију једнога... До зоре дремах испод њихових кула и тада се вратих. Обесих пушку ту где је видите... И отада је гледам као успомену на крв... Као опомену на грех и тешке ране...

Осам глава је пало због ње, због те жедне несрећне пушке која не може без крви... И ја патим... Чини ми се као да чујем како ме она преко ноћи зове: Браиме, устани и убиј... освети оца барјактара, ако си му син!.. И не знам шта да радим!.. Душа ми је немирна и болујем... Кажи ми, побратиме Арсене, као Бога те молим... кажи ми како да поступим...

Браим Раимовић свој глас повиси тако нагло, да ми, изненађени, помислисмо како га је спопала нека луда напаст. Претседник Арсен Поповић скочи и дохвати га за руке. Продрма га мушки, а после поче да саветује. Рече му како треба да се мане просипања нове крви. Да прода пушку са којом расте несрећа. Да заборави сва зла. Да се смири...

— Послушаћу те, побратиме, — обећа Браим Раимовић... Молићу Бога да ми разведри душу... Заборавићу крв предака и све њихове ране... Заборавићу и очев прекор и жељу за осветом... Али њу... ту пушку на зиду, продати нећу... Не, Арсене!.. Без ње не могу... Умро бих од туге кад би је неко однео из ове собе... Погинуо за њу, исто као они... моји стари што су чинили...

Ноћ је била зашла у дубоке сате кад Браим заврши причу. После се спремисмо за спавање. Пошто угасише лампу, једна жеља обузела је свакога од нас: да што пре осване дан... Да се отиснемо низ ширине голих јесењих поља... Да заборавимо ову ноћ и ову причу о пушци без које Браим Раимовић не би могао да живи...

Необичан аманет

Да погибе као јунак на мегдану и отворено, кад га гледа сунце и божји дан, таква његова погибија била би вероватно одавно заборављена у његовом дому. Али барјактар Селим Грдовац сконча једне ноћи некако непознато, од скривене руке, и нађоше га тек у јутарње сате, кад зорино руменило беше већ ишчезло са плавих косовских видика. Нађоше га украй прашинавог пољског пута, далеко и од последњих арнаутских кућа, са очима затвореним као да спавају и рукама грчевито пруженим напред, као да су биле покушале да ухвате крвника у моменту кад је из његове пушке излетело смртоносно зрно...

Пошто га спустише у раку и испратише на неповратни пут, као домаћина и поглавицу села, његових пет синова заклеше се у божје име да ће га осветити ако се њихово колено из амина не утре. Би страшила та њихова заклетва на гробљу, изреченза на очиглед читавог села, и изгледало је, по оштрини њених плаховитих речи и израза, да је била уперена против свих присутних, пошто се прави убица није знао нити је постајало икаквог знака по коме би се бар донекле могао одредити. И Арнаути се ускомешаше пошто је саслушаше. Многима би криво што им се без разлога у образ

дира и прети, па хтедоше да се усротиве и плану, али неколико кроткијих спечише да огањ не букне.

И тако тај дан прође...

Прође и дванаест дугих година, а чудна по-гибија барјактара Селима Грдовца остаде тајна за свакога. Узалуд су се његови синови распитивали свуда за непријатеље своје куће и трудили се да нађу на душманинов траг, обећавајући суво злато ономе ко им прокаже и открије његово име. Тиме не учинише ништа. Постигоше само једно: навукоше мржњу на себе — читав крај окрену главу од њих, нарочито она њихова свакодневна сумњичења овога или онога, данас једнога, сутра другога, како су непрекидно чинили...

Таквим својим држањем Грдовци одвојише се-бе од целога света. Од погибије њихова оца праг им не прекорачи ничија нога. Долазиле су им једино Циганке из удаљених крајева и, вешто изво-ђеним враћбинама управљеним на решење тајне барјактарове смрти, успевале да из њиховог дома износе пуне торбе брашна и жита, па после одла-зиле, задовољне уверењем да још увек има људи међу којима се може живети без зноја и напора.

Много потрошише Грдовци око тражења свога непознатог крвника и у давању за тај циљ нису имали граница. Но све је било узалудно: дванаест година прође једна за другом, а од убице не би ни трага ни гласа. А за то време преко њихових рамена било је прохујало доста животних тегоба... Неколико злих и неродних година душмански окрњише њихово пространо имање, сточне заразе про-редише њихова стада, а поред тога и породица нарасте и разграна се као никад до тада. Време

наметну нове мисли и нове бриге и жеља за осве-том погинулог оца, поче полако да се гаси и иш-чезава из њихових срца.

И, ко зна... да потраја тако још неко време, можда би пет Грдоваца заборавили своју некадашњу заклетву на гробљу и освету над крвником предали у аманет Алеху а они се успокојили и одахнули, — да се не догоди нешто што поново пробуди њихову заспалу жудњу да врате изгубљену крв...

Једне мрке вечери у њихов обор бану наору-жан коњаник.

— Еј, домаћине! — зачу се његов клик из читаве гомиле пуштених паса који га, онако на коњу, бејаху сковитлали са свих страна и киди-сали му са неописаном жестином, тако, да му умalo не растргло коња испод седла.

Опоменут лавежком пашчади истрча најстарији барјактаров син Осман, носећи ноћни фењер у руци. Кад се приближи коњанику и угледа му лице пре-ма светlostи уздигнутог фењера, приђе му и при-хвати коња за узду.

— Ако ти је кућа жељна мусафира, ево га пред тобом! — рече Арнаутин, не усуђујући се још да сиђе са преплашена коња испод себе.

— Да си добро дошао! — осоколи га Осман и поможе му да сјаше.

— Видим господарски си син кад држиш ово-лико паса у обору! — потапша Османа по рамену непознати путник и на лицу му заигра снажан, го-сподствен, али мало нејасан осмех.

— У моме дому за ову ноћ ти си господар! — одговори му Осман гостољубиво са руком присло-

њеном на леву половину груди. А затим одмах настави:

— Да си добро дошао, јуначе, слободна сути врата моје куће!..

И непознати путник уђе...

Према светлости нешто јаче одвијене петрољеске лампе у гостинској соби виде се да је јабанац човек отменога држања и пет Грдоваца, од првог момента пошто су га сагледали и одмерили, дадоше се на посао да га услуже и дочекају као што су се у њиховом дому одвајкада дочекивали господичићи и гласити арнаутски прваци.

Странац није приметио да је та журба узнемирене браће била изазвана његовим доласком, јер, кад му приносоше каву и дуван, он спусти обе руке на груди и главу саже скоро до колена па им понизно одговори да не пристаје ни на какво чашћавање у њихову дому и замоли их да му као пријатељи опросте што ће се ове ноћи међу њима понашати, не као гост и слободан човек, већ као покајник и несрћеник коме је судбина одузела право да мирно проведе своје дане на земљи.

Пет Грдоваца не разумеше у почетку његов поступак па навалише неодољиво да прими каву и дуван и покори се праисконском арнаутском обичају срдачног гостољубља. Но кад он одби и последњи њихов покушај, зачудише се сви и би им криво на такво његово држање у њиховом дому.

— Јуначе, срамотиш ми име дома, тако ми Бога! — уверјено се побуни најстарији брат Осман гледајући у замрачен странчев поглед који за тренут беше одлутао негде у неизвесност тамне ноћи на Косову Пољу.

— Не, делијо... нека ме небо сачува од тога! — уздахну јабанац а лицем му прелете сенка неког хладног и умornог осмеха који се за трен угаси и испчезну, као да га није ни било.

— Него... допустите ми да одмах пређем на ствар и објасним вам зашто ме судбина нагна да, непознат и сам, кренем на пут до ваше чувене куће. Дозволите ми, ви добри и поштени људи, да слободно исповедим бол који ми лежи у души и испричам вам причу коју до данас не рекох никоме:

После овога странац се мало замисли и пређе руком преко ознојена чела па затим подиже главу у браћу Градовце који ћутаху и, прекрштених ногу, сећаху један до другога...

— Је ли слободно да говорим у вашој кући, Арнаути? — подиже странац нагло свој глас, а затим стаде, очекујући одговор од изненађених људи испред себе.

— Слободно! — прихватише сви његове речи и сложно напрегнуше пажњу да чују непознату причу.

— Је ли беса да ми нећете ништа учинити ове ноћи, пошто вам испричам оно што ме натерало да до вас дођем?...

— Беса! — рекоше уједан мах пет Грдоваца.

— Беса је најсветији закон код Арнаута и који закон повреди, врећа Бога — знате ли ви то?..

— Знамо! — поклонише се Грдовци смерно, побожно забринути пред неизвесношћу нечега што ће бити велико и страшно.

— Е онда, кад знате шта је беса, чујете од мене аманет мога оца, барјактара Ферата Раши-

довића, који је умро пре недељу дана и иза себе оставио жену, две кћери и мене – јединца сина, Весела Рашидовића. Чућете причу о погибији вашега оца, рахметли Селима Грдовац, барјактара, чија је успомена остала незаборављена и после дванаест година од његове тајне погибије, не само у вашим срцима, него и у живом памћењу читавога вилајета. Чућете, поштени људи, све како је било, како је ваш рахметли отац погинуо и чија га је рука убила... Само... будите добри и разборити, да ме до kraja sаслушате мирно...

Ту је Весел Рашидовић мало стао и обрисао марамом ознојено чело, па одмах настави:

— Барјактар Селим Грдовац и барјактар Ферат Рашидовић били су побратими још из султанова земана... За њихова имена у то доба знао је цео Арнаутлук и сва ђаурска села од Косова до Солуна. Били су азгин људи и зорни: где год су стали све се клањало пред њиховим господством. Јахали су једнаке коње, једнака одела имали, истим пушкама били наоружани. Много су се волела два барјактара, много хлеба појели са исте трпезе, много дана провели један уз другога. Брат брату није био пријатељ као они један другом у то време... Али кисмет можда рече, зла судбина досуди, да се побратими, последњих дана султанове моћи на Косову, негде кад оно Србија победи на Куманову – растану за увек и један другоме тешко замере... То је било једнога дана кад се решавало питање о побуни Арнаута против царских непријатеља. На збору од неколико стотина убојника требало је изабрати војводу који ће заповедати људством и имати старешинску реч над њиме. У

обзир су долазила два човека, два подједнака јунака и поглавице: барјактари Селим Грдовац и Ферат Рашидовић. Пошто се није знало ко је бољи и заслужнији за велику почаст, збор одлучи да се војвода изабере коцком. И коцка испаде у корист Селима Грдоваца. Честиташе ма сви срећну руку и пожелеше добро на јуначкоме путу. Честитао му је и побратим Ферат Рашидовић, али из притешњена срца, јер од тога дана у њему букну мржња према барјактару Селиму. Мржња скривена, велика и неукротива, страшна како једино може да буде страшна арнаутска мржња. И, из ње, те притајене и помамне мржње, која је као демон мучила душу муга оца дошло је и до оне ноћи када је...

— Је ли беса, честити људи, да кажем живу истину пред вами? — повиси опет свој глас Весел Рашидовић и, погледом пуним студи пређе преко пет занемелих Грдоваца.

— Беса... беса! — прихватише они његове речи и неки чудан немир проструја им кроз крв.

— Беса је најсветији закон код Арнаута и ко тај закон прегази, гази Божје име међу људима... Али кад поштено обећасте да ћете одржати бесу за ову ноћ, ја ћу вам поштено рећи обећану истину у очи... Вашега оца, рахметли Селима Грдоваца, барјактара, убио је из заседе његов давни побратим Ферат Рашидовић. Убио га је из мржње зачете још у ратно доба и, на самртном часу, кад се растајао са овим светом, заклео ме у божје име да дођем до ваше куће и испричам вам о свему што га је нагнало да то учини.

Било ми је тешко испунити такав аманет, али, на растанку, обећах оцу да ћу га послушати и,

као што видите, послушао сам га: дођох у ваш далеки дом. Ја дођох у ваш дом, а ви, поштени синови гласитога оца, учините своје онако како вам част и образ заповеда. Проливена је крв из ваше куће — дужник се налази пред вама!.. Ако сте вољни да крв откупите златом, продаћу имање и биће злата за то... ако ћете крв за крв, Ферат Рашидовић оставио је накнаду и за то. До мога села Омара има свега два дана мушких хода преко Метохије”...

Весел Рашидовић заврши своју причу врло узбуђеним речима. Пет Грдоваца погледаше крајом један у другога, а затим, у један мах, неочекивано, плануше и скочише са земље па дигоше руке ка Веселу.

— Бëса је закон који од памтивека поштују Арнаути! — рече још једном Весел Рашидовић, стојећи у средини, са лицем на коме ћуташе неко ледено бледило... То Грдовце опомену те спустише руке и одмакоше се мало даље.

— Бëсу ћемо држати недељу дана! — одговори Осман Грдовац гласом који је пригушено подрхтавао...

После тога Весел Рашидовић напусти кућу браће Грдоваца. Брзо је оседлао раседлана коња и узјахао га, па се, немиран и буран, отиснуо у пусту ноћ без месеца и звезда, више сломљен него горд што је испунио последњи очев аманет...

У заседи

Пушчана цев блесну према месечевом сјају што нагло пљусну између подераних облака који су, гоњени ветром, путовали на југ. Дубок шум горе тржи из дремљивости Рагиба Таировића и он извади кресиво и труд, па запали цигарету, да би одагнао сан, што душмански наваљиваше на његове већ отежале очне капке. Вукући са насладом читаве млазеве опорог дувансог дима, Рагиб се, у неко доба, присети да се повуче мало дубље у скровитост жбуна поред пута, где је седео још од сунчева заласка, са пушком пребаченом преко крила. Месечина је јасна као дан и ако би остао онолико приближен путу могао би га приметити Фериз Алитовић, његов отровни непријатељ, што му пролетос крајом одведе другу жену и побеже с њом негде у дренички крај да слободније живе.

Не хтеде Рагиб да тражи заштиту закона против свога кривца. Не, то не би доликовало његову соју и образу. За нељуде је пушка закон — столећима су говорили његови стари, и то њихово схваташе преносило се с колена на колено, као свети аманет и једини закон, па се ни на њему, Рагибу Таировићу, прекинути неће... Фериз Алитовић мора да погине од његове пушке за срамоту коју му је нанео. Зато је Рагиб и оставио кућу,

незаштићену, побегао из села у гору и навукао на себе мржњу закона и власти. Зато се он, већ седам недеља, потуца по тешко проходним честарима планинским, који би га уморили глађу, да понекад преко дана не наиђе на чобанчад што по висовима изгоне козе, те му, често и невољно, пруже комад кукурузног хлеба да утоли глад...

Седам недеља чека Рагиб Фериза и будно мотри на друм што долази из Дренице не би ли га видео на коњу, са пушком преко крила и редеником око паса. Али Фериз се не појави. Кошиле је он подмукло и чува се. Драг му је живот са Мионом и хоће да се наужиша њене лепоте. Не путује сам никад, већ се чува од Рагибове освете и плете мреже да га некако улови помоћу жандарма и плаћених пријатеља. Такав је Фериз Алитовић, несожи и издајица, зао као змија у трави која притајено уједа и трује... Али домујдроваће његова мудрост, и то неслућено, пашће душманин у замку кад се не нада. Можда и ноћас, како се чини Рагибу, јер га је данас опет посетио Идрiz Циганин, ћумурџија из Дренице, и донео му радиону вест да се Фериз спрема на пут за Вучитрн. Јахаће на коњу и из Дренице ће кренути пошто мрак потпуно покрије пут преко планине.

Светлуца Рагибова цигарета кроз влажно лишће лесково. А он, наслоњен на јасеново стабло, стрпљиво мотри на друм, пуст под месечевим сјајем. Над његовом главом густо се свеле гране и заклониле га од звезда, расутих по мирној модрини неба, са кога облаци већ беху одјездили некуд ка тамним маглинама далеке Македоније. Било му је криво што га сан осваја неодољивије од

икаквога пијанства, па је због тога запалио и другу, по мраку невешто смотану цигарету. Размишљао је да га случајно није преварио Идрiz Циганин кад га је данас известио о Феризовом ноћном путу за Вучитрн. Циганин је у стању да прода и веру за банку, а Рагибову главу дао би и јевтињије.. Ипак, овакво слућење није му изгледало нимало невероватно и он је убрзо прешао преко њега, да Идрiz нема срца да изда њега, Рагиба Таировића, који седам недеља крстари по горама, са пушком у руци и осветом у души. Не, – истини је да ће наиђи Фериз Алитовић на коњу...

Месечина је... јасна ноћ и дубока, мека – све спава, опијено сном и миром... Чује се само жамор планине што шапуће своју исконску причу и жубор потока, који се ломе низ мрачне дубодолине, стремећи ка подножју да утону у равницу, која се, као тепсија глатка, пружила у бескрај, ишарана сноповима скоро пожиљевених жита. То је Косово Поље... На њему је Рагиб научио да живи као господар, уздигнуте главе, с пушком преко колена и коњем испод себе. Али откад дође ново време и ћаури повратише своје изгубљено царство, он осети да се даље неће моћи као раније. И помири се с новим добом. Прихвати плуг као и остали арнаутски јунаци и мегданције, заборави коња, ко зна, можда би му над плугом и душа испала да га пролетос Фериз Алитовић не отера у гору. Отада се код њега пробудио жар негдашњих дана и жеље за давним ширинама, у којима се човек осећа слободан као орао и горд, снажан као брегови мрке планине, којима не владају човечији закони...

Жамори тешка планина, јечи моћна као обра-

њен медвед у јазбини, непокретна и страшна, пушта невидљивих створења што стрепећи крстаре по њеним тамним беспуђима. Са откоченом пушком Рагиб Таировић мотри на друм. Али Фериза на коњу нема, иако је пут видљив скоро до самога врха... Неће ни наићи, помисли и одлучи да за тренутак склопи очи и поврати вид за ново чекање.

Не прође дugo времена кад у оближњем шумарку нешто шушну и заљуља гране. Рагиб хитро подиже главу и прислони пушку уз десни образ, па преко њене цеви погледа на пут. На десетак корака од себе примети ловачког пса са огрлицом око врата. Збуни се Рагиб, јер је пас мирисао по нечијем трагу и, застајкујући помало, приближавао се право к његовом склоништу. Пошто се полако исправи и клекну на колена Рагиб нанишани. Плану пушка и гора се затресе као громом погођена. Одјек пуцња изгуби се негде далеко у иомрчину језиве ноћи. Обрањен пас крварећи побеже кроз грање.

После тога Рагиб се повуче у честар и хтеде да промени место на коме се налазио. Али се не удаљи ни десетак корака кад однекуд из tame грмну снажан глас:

— Стој!...

Рагиб тада притрча стаблу најближег дуба и клекну иза њега са пушком чврсто приљубљеном уз лице. Срце му је закуцало снажно, а телом прострујао неки ледени страх. Хтеде да устане иза дуба и побегне у сенку честара недалеко од себе.

— Руке у вис! — понови громкије исти глас и осујети његову намеру. Рагиб погледа преко пушчане цеви у правцу одакле је допро непознати глас.

Иза једног камена примети два жандарма са пушкама упереним у њега. Неочекиваном хитрином нанишани и хтеде да опали, али би касно. Жандарми га предухитрише и Рагиб осети како му, одједном, утрну лево раме. Руке малаксаше и пушка испаде из њих, па тресну испред њега на земљу. Не покуша да је дохвати, већ безглавно јурну кроз гору и поче да бежи. Читав плотун осу се за њим, али Рагиб умицаше од неслуђене опасности. Бежао је хитро као курјак испред хајке, размицао гору својим трком, спотицао се, падао и устајао. Читав сат и по тако... И кад се, најзад, зауставио на самом врху планине, спустио се испод једне букве да се одмори. Пошто је сео, било му је јасно да је ову ноћ припремио Идриз Циганин са Феризом Алитовићем. И тада је срдито шкргутнуо зубима и мрачан бол згрчио му зажарено лице.

Откопчавајући загрејану кошуљу, Рагиб претрну од страха кад виде недра пуна крви. Са стрепњом завуче руку испод кошуље да опира рану. Зрно га је било погодило нешто испод кључне kostи и избило испод саме лопатице. Крв је текла из оба отвора ране и лепила му се са кожом. Рагиб је извадио труд из цепа, одломио два комада, растресао их оштрим ноктима и, гурнуо у отворе, да заустави крв. А после спустио главу на камен до себе. Оштар јутарњи дах миловао је његово изнојено чело. Јечала пуста планина, као цин на самрти болно, као његова судбина тужно... Осећао је жеђ, али у близини воде никде није било. Кроз плавичасту измаглицу над Косовом, назирао се кривудав траг Ситнице, блистав од светlostи руменог сунца које тек што се помаљаше иза источних брегова.

Умор је лагано освајао Рагиба Таировића, али он се одупирао пијанству последњега сна. Хтео је да се још нагледа светлости бескрајног дана на Косову... бледих трагова негдашњих царских друмова, ханова поред њих, добрих времена, јуначких дана и прохујале славе његових предака...

Сунце је било на неколико копаља висине из над земље кад је Рагиб склопио очи. Око њега је мирисала трава свежином планинскога дана, а доле, ка подножју жуборили потоци низ дубодолине и сетно туговале чобанске свирале. Над врховима у висини шестарило неколико гладних орлова...

По истини која господари животом

Кад занеможе старац Раим Каразумберовић и осети да му срце одбраја последње тренутке земаљскога живота, беху већ ливаде стигле за ко-сидбу и јечам пожутео од сунчевога жара под којим су тешко дисали плећати брегови шумовите и безводне Дренице. Било је наступило доба најжешћега рада, и његових пет синова од јутра до мрака нису имали времена ни да се честито умију, а камоли да се одморе и поведу рачуна о здрављу свога оца. Строг је животни закон горштака, и од исконских времена ничија рука није могла да га уништи и замени новим. Док си моћан и радиш – живиш, а кад ти старост узјаше на плећа и изнемогнеш, ниси потребан и боље је да што пре одеш, како не би сметао онима који имају прече право на живот. То је тај неумитни закон који је некад, у јесен својих давних дана, осетио и Раимов отац, и његов дед и прадед, и сви њихови преци – чак тако до заборављених земана, о којима не би знали ни хоће да испричају и кажу све, колико су нејасни и далеки...

И, ево сад, после осамдесет и седам година, дође ред да се и Раим Каразумберовић упозна са тим законом својих предака, да не оде са земље без тачнога сазнања његове живе истине. Није во-

лео да дође до тага, него је веровао да ће га његова очувана снага до последњег дана одржати на ногама. Но не би тако. Исконски закон дотаче и њега откад га немоћ свали у постельју и он се осведочи, да га је издала некадашња вера да ће умрети мушки, као што је и живео јуначки и поштено...

У животу је Раим Каразумберовић био господар и јунак само зато што је имао снаге да ради и ствара. Док је то могао, слушали су га и синови и снахе и били смерни према њему, а откад то изгуби и леже у постельју, сви дигоше руке од њега. Оставише га као изношену хаљину и одгурнуше као оглувелог пса од кога више нико не стрепи. Преко дана му без воље дотуре парче кукурузног хлеба и сира, изјутра примакну крчаг воде уз кревет а после оду на рад и остају у пољима до тамне вечери. Не гледају га скоро никако и беже од њега и онда кад би имали мало времена да га обиђу и ободре му душу у часовима њених последњих тренутака на земљи. Не, нема тога: удаљили су се сви од Раима Каразумберовића и заборавили га још за живота само зато што му је старост савила руке на груди. Сви, од најстаријега сина, па до најмлађег унучета, подједнако мисле и брину о њему. Једино, понекад у ноћне сате, кад дубоки мир завлада селима, захрже Зеленко у штали, као да је жељан да обзани како му је тешко и необично без господара! И, у таквим часовима, Раим се растужи над немиром највернијега друга и зажели од Бога да га дигне из постельје да, само још макар један дан, узјаше Зеленка и на његовим гојним плећима прокрстари низ путеве, на ко-

јима је, до недавно, био поздрављан као јунак и делија. То би била радост...

Били су пуни Раимови дани и његове очи виделе су много збивања у свету. И, ноћас, док оморина тешке летње ноћи притискује сваку стопу земље, он се сећа свега што га је некад радовало и болело. И мило му је што му је ум бистар и јасан те може да размишља о себи и својим делима у животу... Био је Раим зоран човек и честит, тако, да је добар глас о њему живео и тамо где његове стопе никад нису стигле. Није мучио рају у време кад је над њом сав његов род имао господарску власт, мрзео је силеције и насилике, јер је чувао душу од греха и образ од срамоте, више од иједнога Арнаутина у околини. Тако је провео осамдесет и седам година, и под султаном и под краљевима подједнако, увек по истом правилу: чувати образ и душу. И сада, када је дошао час да положи рачун о себи и својим делима, може мирностати пред Алахом, и да му не поцрвени образ пред његовим лицом због дана проведених на земљи...

Па ипак... иако му је век на земљи протекао поштено и часно, Раим Каразумберовић осећа неку чудну тешкоћу да умре овако глупом смрћу, не запаженом и тихом. Он је на коњу провео више од половине својих дана, неустрашив, снажан и храбар, па би на коњу хтео и да умре. Та жеља обузимала га је одавно, и он, већ неколико узастопних ноћи, стално покушава да устане са постельје и докопа се Зеленкових плећа, па да, кад га узјаше, јурне са њим у ноћ и побегне заувек одавде. Али сви такви покушаји остадоше неос-

тварени. Нека луда несвестица није га напуштала скоро никако за све време. Узалуд је Зеленко врштао по читаву ноћ за господаром, жељан путовања по месечастој ноћи низ ширине, ханова поред друмова, планинских стаза, и извора... Узалуд звао Раима да се пробуди и оседла га, као што је то чинио и до сада. Не могаде Раим да устане. А била би лепа таква смрт на Зеленку и његовој разиграној снази, што лети кроз ноћне просторе и буди птице са грана, те преплашене, напуштају своја боравишта да се склоне негде у дубине пријатејних лугова и жита.

Ту смрт, која би била мушки окончање једнога јуначкога живота, вожелео је Раим одавно и, у последње време, мислио само о њој; јер умрети тако значило би остати до краја господар и човек...

И ноћас, док је земља спавала тешким сном и била тиха и мирна као сито јагње, Раим Карамзуберовић успео је да устане са постеље и обуче се. Вртоглавица се била утишала док је нашао узду и седло за Зеленка. Онда је отворио шталу и извео коња, па га оседлао и спремио за пут. Али кад је хтео да узјаше сетио се да би ваљало пробудити најстаријега сина и опростили се са њим, благословити огњиште крај кога и даље остаје кров његове крви: пет синова са женама и њихова деца...

Дуго је Раим размишљао о овоме, али је, најзад, одустао од те помисли. Бојао се да би му син, кад се пробуди и назре намеру, спречио тајак одлазак јод куће и не дао му да, онако болестан и сломљен, узјаше коња по мраку и отише се у неизвесност ноћи. Сигурно је да би то

учинио и Раим би био приморан, да се и даље преврће по постељи уз крчаг угрејане воде и слуша жално Зеленково туговање за путевима, ширинама, хановима и пољима...

— Не... Нећу да га будим!... Нек спава... а дом мој нека Алак благослови за сва времена!... прошапута Раим и затим клекну на земљу...

Дуго је клањао и молио се Богу док је устао, и, с тешким напорима, сео на седло...

Одмичући од села једва је успевао да укроти помамну ћуд немирнога и одавно нејахана коња. С муком се одржавао на седлу кад би Зеленко понекад, ослобођен узде, убрзао ход и почeo да поиграја под њим. И, видевши да неће издржати дуго, ако буде јахао равницом, Раим окрену коња путем који је водио преко планине за Вучитрин. Тамо су падине брегова стрмије и ход заморнији, рачунао је, па ће коњ бити послужнији кад се умори... А и ако умре ове ноћи, волео би да остане тамо где је хиљаду девет сто шеснаесте године провео неколико месеци хајдуковања са својом давном дружином. Ту, на висинама, где јуре дивљи вепрови и живе курјаци и орлови, да остану његове кости, невиђене и непогребене, било би му души угодно...

Пењући се уз шумовита брда тамне планине, Раим је, негде око поноћи, доспео до њенога врха. Кад је стигао, осетио је да га опет спопада несвестица и да му пред очима ваксрсавају нека чудна привиђења из крвавих ратних земана. Пошто му је било јасно да је крај животу близу, одлучио је да не путује даље него да сјаше ту и легне испод какве букве, а коња пустити на милост судбини и

божјој волји, без које не бива ништа на овоме свету... Тако је и учинио. Спуштајући ломна и већ скоро обамрло тело, на росну траву што је мирисала свежином заспале планине, Раим Каразумберовић је погледао у небо. Звездани сјај осмехивао му се благом топлином, као да га је утешавао како одиста може слободно стати пред Алаком, а да му образ не поцрвени због живота на земљи. Дуго је Раим гледао у небо, пажљиво као да на њему некога тражи, а после се трагао и погледао испред себе на пространо Косово Поље, чијим друмовима више никада неће проћи његова нога...

Несвестица га је захватала све помамније, све луђе, уколико су ноћни сати постајали студенији и тишији...

— Путуј, Раиме, путуј!.. Без Зеленка... без друга, иди сам... јер непотребан си овоме свету, откад ти немоћ умори руке... Непотребан, по закону твојих предака... по истини која господари животом људи на земљи!.. изговорио је гласно ове речи, а после, склопио очи и осетио као да тоне у неко дубоко море... Чуо је само како коњ у близини рже и хуче планински потоци у дубодолинама.

— Крај —

Садржaj

1. Сапутници	5
2 Праотац великог закона	12
3 Два бивола	18
4 Касумова немоћ	25
5 Двобој	31
6 Последња игра	38
7 Ефенди Абдурахимов крај	42
8 Последњи Селимовић	47
9 Крв Алдемара	53
10 Хана	60
11 Исповест осветника Таира	67
12 Заклетва	74
13 Демиров отац	80
14 Пушка	86
15 Необичан аманет	97
16 У заседи	105
17 По истини која господари животом	111

НАША КЊИГА

објавила је досад

ПРВО КОЛО, 1934

1. Душан Радић: Три километра на сат, приповетке.
2. Марица Вујковић: Вера Новакова, роман.
3. Јелена Билбија: Приче о селу и граду.
4. Емил С. Петровић: Незнани јунак, ратни роман.
5. Жак Конфино: Моји општинари, приповетке.
6. Надежда Тутуновић: Београдске приче.
7. Звонимир Шубић: Фазлића поток, приповетке.
8. Властимир Петковић: Седма свеска Мајеровог лексикона, роман из београдског живота.
- 9—10. Стеван Јаковљевић: Девет сто четрнаеста, роман о рату.

ДРУГО КОЛО, 1935

11. Петар С. Петровић: Земља остављена, приповетке.
12. Душан Радић: Кроз живот, приповетке.
13. Звонимир Шубић: Херој у папучама, роман.
14. Десанка Максимовић: Како они живе, приповетке.
15. Григорије Божовић: Тешка искушења, приповетке.
16. Радивоје Бојић: Љубавни излет, новела.
17. Велимир Живојиновић: По трагу, приповетке.
- 18—19. Стеван Јаковљевић: Под крстом (други део Српске трилогије).
20. Боривоје Јевтић: Дани на Миљацки, приповетке.

ТРЕЋЕ КОЛО, 1936

21. Жак Конфино: Лица и иаличја, приповетке.
- 22—24. Александар Видаковић: Марин Сорго, роман.
- 25—26. Петар С. Петровић: Млади курјак, роман.
- 27—29. Стеван Јаковљевић: Капија слободе, роман. (Трећи део Српске трилогије).
30. Душан Ђуровић: Међу брђанима, приповетке.

ЧЕТВРТО КОЛО, 1937

- 31—32. Мато Блажевић: Заборављени гробови, ратна репортажа.
- 33—34. Звонимир Шубић: Каљуга, роман.
35. Душан Радић: Живи наковањ, приповетке.
36. Стојан Живадиновић: Приповетке.
- 37—38. Радивоје Бојић: Змије на асфалту, роман из београдског живота.
39. Фрида Филиповић: Приче о жени, приповетке.
40. Жак Конфино: Мој Јоцко, роман.

ПЕТО КОЛО, 1938

- 41—42. Александар Ђурић: Ка победи, ратни дневник.
43. Ђимитар Ђукић: Сенке са висова, приповетке.
44. Емил С. Петровић: Кругови на води, новела.
45. Бранко Ђуопић: Под Грмечом, приповетке.
46. Надежда Илић-Тутуновић: Кроз улице и душе, приповетке.
- 47—48. Петар С. Петровић: Без земље, роман.
49. Трифун Ђукић: Стари видици, приповетке.
50. Момчило Милошевић: Мали људи, приповетке.

ШЕСТО КОЛО, 1939

- 51—52. Душан Ђуровић: Дукљанска земља, роман из времена окупације Црне Горе.
53. Григорије Божовић: Под законом, приповетке.

-
-
- 54—55. Емил С. Петровић: *На делу*, роман.
56. Ж. Вукосављевић: *Пилот-потпоручник Кнап брани Београд*, новела.
57—58. Душан Радић: *Тако ми планинци*, приповетке.
59. Милан Р. Јањушевић: *Хиљаду и триста каплара*.
60. Бранко Ђорђић: *Борци и бјегунци*.

СЕДМО КОЛО, 1940

- 61—62. Стојан Живадиновић: *Змија у недрима*, роман.
63. Григорије Божовић: *Неизмишљени ликови*, приповетке.
64. Константина Ђорђевић: *У бежанији*, роман.
65. Емил С. Петровић: *Жетва живота*, приповетке.
66. Властимир С. Петковић: *Гувь и смокинг*, приповетке.
67—68. Александар Д. Ђурић: *Девет сто дванаеста, ратни дневник из 1912 и 1913.*
69. Душан Ђуровић: *Људи са камена*, приповетке.
70. Милан П. Шарановић: *По закону праотаца*, приповетке
У даљим свескама биће објављени романи и приповетке наших најбољих и најпознатијих савремених писаца.